

АРХЕОЛОГІЯ

УДК: [572.71:903.5] (477.41) «638»

DOI: <https://doi.org/10.31652/2411-2143-2022-40-9-33>**Юрій Долженко**Інститут археології Національної академії наук України
молодший науковий співробітникORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9807-2835>

Researcher ID: AAK-3392-2020

e-mail: yuriy_dolzhenko@ukr.net**Оксана Пальчик**історик, викладач історії та соціальних наук
незалежний дослідникORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6342-7816>e-mail: santaoksana@ukr.net

Краніологія жінок скіфської культури з території України

Анотація. У статті охарактеризовано рівень неоднорідності представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України, з'ясовано їх місце серед синхронних жіночих скіфських, сарматських груп та серій епохи пізнього енеоліту, бронзи, зрубної культури Євразії. **Мета статті** – ввести в науковий обіг нові краніологічні дані. **Методологія.** В основі дослідження лежать принципи історизму та об'єктивності, використано загальнонаукові (аналіз і синтез), історичні (порівняльно-історичний), антропологічні та статистичні методи. Також застосовувалися три стандартні методики: краніометрія (за Р. Мартінім), етнічна краніоскопія (яку запропонував О. Г. Козінцев) та краніофенетика (за методикою А. Беррі, Р. Дж. Беррі, яку апробувала А. А. Мовсесян). При інтерпретації даних використано комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих. **Наукова новизна.** Вперше досліджено череп жінки із поховання 12 у с. Медвин Богуславського району Київської обл., датований VII–VI ст. до н. е. **Висновки.** Загалом після залучення всього масиву жіночих поховань як степової, так і лісостепової Скіфії (71 череп) з території сучасної України, на черепках із котрих збереглося 12 краніометричних ознак та один індекс за Р. Мартінім (1, 8, 20, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 77, зм, SS:SC), виявлено неоднорідність жінок скіфської культури з лісостепу України. Досліджуваний череп жінки 30–40 р. із поховання 12 у с. Медвин Богуславського району Київської обл., датований VII–VI ст. до н. е., за своєю морфологією потрапляє до третього, мезокранного, широколицього краніологічного варіанта з дуже низьким склепінням, який після канонічного та кластерного аналізів виявляє подібність до жіночої мезокранної серії катакомбної культури з території України, а також мезокранної, широколицької вибірки скіфської культури зі Східного Криму – Фронтів-І, які археологи датують V–IV ст. до н. е. Східний напрям зв'язку незначний і проявляється подібністю четвертого, мезокранного (або суббрахікранного) краніологічного варіанта з високим склепінням до сарматських поховань, що датуються III–I ст. до н. е. Методом аналізу головних компонент і канонічним багатовимірним аналізом не виявлено морфологічних розбіжностей між степовими та лісостеповими жіночими черепами.

Ключові слова: археологія, краніологія, краніоскопія, дискретна ознака, фізична антропологія, краніофенетика, скіфська культура, жінка.

Аналіз джерел та останніх досліджень. Вивчення морфологічних особливостей давнього населення є важливою ланкою при дослідженні як біологічних процесів, так і процесів розвитку культурних традицій. Дослідження палеоантропологічних матеріалів скіфської культури, добутих при археологічних розкопках в Україні, розпочав основоположник антропології в царській Росії К. Е. фон Бер [Бэр 1866]. У роботі про давні черепа з поховань «скіфського короля» (Александровський курган, колишня Катеринославська губ. – 1866), дотримуючись основних для того часу класифікацій людських рас та антропологічних типів за черепним показником, він уперше зазначив, що попри брахікранію, яку вважали певною рисою монголоїдної раси, скіфи в будові лицьового скелету не мають монголоїдних особливостей. Аналогію ж доліхокранним черепах із тих самих поховань автор бачив у будові черепів, що походять із курганів центральної Росії та кельтських могил Західної Європи. Це дослідження, за даними Г. П. Зіневич [Зиневич, 1967 : 9], нині є лише пам'яткою історіографії, але свого часу відіграло прогресивну роль у розвитку краніології.

Так, 1897 р. в «Антропологической выставке» з'явилися три роботи А. П. Богданова, присвячені краніології давнього населення України. Дослідження «О могилах скифо-сарматской эпохи в Полтавской губернии и о краниологии скифов» (1879) представляли нову постановку питання про населення, яке залишило кургани скіфського часу. Порівнюючи скіфо-сарматські черепи (12 екземплярів) зі слов'янськими з Ярославської та Полтавської губ., А. П. Богданов зазначив, що в скіфських могилах переважно були представники довгоголового племені, до якого в малій кількості домішані короткоголові, без ознак монголоїдної домішки.

Слід відзначити й роботу Ф. Ф. Каврійського [Каврийский, 1890] про черепи скіфо-сарматської епохи, опубліковану в «Дневнике антропологического отдела Общества любителей естествознания, антропологии и этнографии при Московском университете». Її автор виміряв 14 черепів зі скіфських могил (розкопки С. А. Мазаракі та І. Ф. Огнева в Полтавській губ.), доповнивши краніологічну серію, котру досліджував А. П. Богданов. Робота містить індивідуальні описи черепів. У ній є таблиця вимірів за 15 ознаками, охарактеризовано збереженість черепів, стан зубів, міру облітерації черепних швів. У висновках автор написав, що майже всі черепи доліхокранні, помірно високі, вузьколиці, переважно низькоорбітні й вирізняються незначною виличною шириною.

На думку С. І. Круц [Круц, 2017], у першій половині – середині I тис. до н. е. чіткої межі між степовими й лісостеповими скіфами, ймовірно, не було. Це пов'язано з тим, що степи простягалися значно далі на північ, ніж зараз. Тому дослідниця проаналізувала всі «скіфські» серії: як степові, так і лісостепові. До того ж у роботі С. Г. Єфімової [Єфімова, 2000], за середніми даними С. І. Круц, лісостепові серії представлені не в загальному, а за належністю до певного курганного могильника, або територіальною близькістю, виходячи з можливостей матеріалу [Єфімова, 2000].

Висновки С. І. Круц для всіх скіфських курганних груп такі:

1. Антропологічний склад скіфських племен Північного Причорномор'я (не тільки Степу, а й Лісостепу) був неоднорідним.
2. Для Степової Скіфії виділяється щонайменше п'ять краніологічних комплексів.
3. Для Лісостепу стабільно фіксується близька подібність трьох серій – медвинської, трипільської та Посульської, інші постійних комплексів не утворюють.
4. Хоча більшість степових скіфських серій різко відрізняються від лісостепових, деякі з них дуже близькі, наприклад: степова каховська і три лісостепові (Медвин, Посулля, Трипілля), а також степова Інгупецька, яка більше схожа на лісостепові серії, ніж на степові.

Також, за даними С. І. Круц, раніше опубліковані жіночі краніологічні серії в антропологічних роботах представлені меншою кількістю (лише 15), і є не такі репрезентативні. Тому дослідниця пише, що неможливо залучити їх для порівняльного аналізу [Круц, 2017] через їхню нечисленність, а іноді й повну відсутність у курганних групах (Присивашня, Михайлівка, Александропись). Так, кожне жіноче поховання має стати для нас важливим і йому повинно приділятися більше уваги.

Тільки під час відкриття 1973 р. у лісостеповій частині України, на високому березі р. Хороброї, недалеко від с. Медвина Богуславського р-ну Київської обл., курганного могильника ранньоскіфського часу (розкопки Г. Т. Ковпаненко та Б. М. Левченка) [Ковпаненко, 1977 : 40–72] отримано документально датовану серію черепів із Лісостепу [Круц, 1997]. Вона, за даними Зіневич [Зіневич, 1985 : 68–72], доліхокранна, з помірно широким та середньо-високим обличчям, з добре випнутим носом і високим переніссям. Поховані лежали випростаними на спині, з випростаними уздовж тулуба руками і з орієнтацією на північний захід. Більшість поховань з інвентарем. У жіночих похованнях траплялися бронзові браслети з розімкнутими кінцями, скроневі кільця, намисто з халцедону, бурштину, гірського кришталю, глиняні біконічні пряслиця. У чоловічих і жіночих похованнях наявна ліпна, не лощена кераміка, черпаки, прикрашені проколами, наліпним валиком. Зріст жінок, за даними Г. П. Зіневич, дорівнює 156,0–158,0 см [Зіневич, 1985 : 68–69].

У 1984 р. Б. М. Левченко дослідив кургани в с. Медвин Богуславського району Київської обл. Тож отримано ще 12 скелетів, які додали до групи, котру опрацювала Г. П. Зіневич. Об'єднання серії суттєво не змінило дані в характеристиці медвинської чоловічої групи, крім виличного діаметра та ширини носа. Серія виявилася більш вузьколиця й вузьконоса (виличний діаметр із середньої категорії – 131,0 мм, потрапила в «малу» – 129,9 мм; носовий покажчик – із великих величин – 52,4 – у середні – 49,8) [Круц 1997 : 106, Табл. 8]. Отже, морфологію чоловічої групи охарактеризувала С. І. Круц, віднісши її до середземноморського варіанту великої європеїдної раси [Круц, 1997 : 92]. Також дослідниця оперувала тим, що територіальна близькість, подібність в обряді поховання, синхронність окремих могил Медвинського й Стеблівського некрополів дали підстави об'єднати їх в одну Правобережну Лісостепову групу пам'яток. Як припустили Б. В. Магомедов і Т. О. Рудич [Магомедов & Рудич, 2008 : 253], доліхокранний тип з високим черепом, з помірно широким обличчям, різко профільованим на

зигмаксілярному рівні, з низькими орбітами, характерний для балтських груп, фіксується в лісостепових серіях України скіфського часу на Правобережжі (Медвин) і Лівобережжі Дніпра (сеймська та ворсклинська групи). Тобто частину чоловіків лісостепової зони скіфського часу можна пов'язати з балтами [Магомедов & Рудич, 2008 : 249–258].

Індивідуальні виміри сімох жіночих черепів також опублікувала 1997 р. С. І. Круц у Додатку 2 монографії С. А. Скорого [Скорый, 1997 : 98–99]. Можна зазначити вкрай малу кількість жіночих поховань як у Медвині (7 поховань) [Зиневич, 1985 : 68; Круц, 1997 : 98–103, Табл. 5], так і загалом на території України [Круц, 2017].

С. П. Сегеда за одонтологічними даними сформував і опрацював збірну серію скіфської культури VII–VI ст. до н. е. з Середньої Наддніпрянщини: села Медвин та Іванівка Богуславського р-ну, с. Лісовичі Таращанського р-ну Київської обл.; Стеблів Корсунь-Шевченківського р-ну Черкаської обл. (N=29) [Сегеда, 2001 : 44]. Дослідник виявив, що лісостеповий варіант, представлений медвинською та світловодською вибірками, склався на «середньоевропейській» основі, включивши й певну домішку грацильного компонента [Сегеда, 2001 : 160].

Реконструкцію демографічної структури лісостепу та степу досліджували І. Д. Потехіна та І. Д. Кіслий [Потехина & Кислый, 1994 : 22–45]. Поширенням гіпоплазії на зубах у населення скіфського часу з Медвина, Скельок, Верхньої Тарасівки та Стеблева досліджувала О. В. Виноградова [Виноградова, 2016 : 279–288].

Мета статті – охарактеризувати рівень неоднорідності представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України, з'ясувати їх місце серед синхронних жіночих скіфських, сарматських груп та серій епохи пізнього енеоліту, бронзи, зрубної культури Євразії, для чого, зокрема, ввести в науковий обіг нові краніологічні дані (один жіночий череп за даними краніометрії та за даними краніоскопії всю серію з Медвина).

Виклад основного матеріалу. За краніометричною методикою опрацьовано один череп з поховання 12 VII–VI ст. до н. е. у с. Медвин (Табл. 1) (розкопки Б. М. Левченка 1982 р. у Гірчаківському лісі [Левченко, 2006 : 218–224; Ніколенко, 1994]). Поховання експонується в залі археології «Ранньозалізний вік: початок I тис. до н. е. – перші ст. н. е.» обласного краєзнавчого музею історії Богуславщини, м. Богуслав. Збереглися повний череп (однак зруйнована й деформована частина потиличної кістки біля потиличного отвору) та нижня щелепа, посткраніальний скелет у хорошому стані.

Статеві-вікові визначення скелетних останків із поховання 12 зроблено комплексно за кількома методиками [Buikstra & Ubelaker, 1994; Bružek 2002 : 157–168; Bružek & Santos & Dutailly & Murail & Cunha, 2017 : 440–449; Ubelaker, 1989]. Ступінь облітерації швів і вік встановлювалися за схемою Г. В. Валуа [Vallois, 1937 : 499–532]. Стертість зубів оцінювалася за схемою Д. Р. Бротвела [Brothwell, 1972].

Череп вимірювався в м. Богуслав, у приміщенні Музею історії Богуславщини, за стандартною краніологічною методикою, де за Р. Мартіном вказувалася нумерація ознак [Martin, 1928], а назомальний і зигмаксілярні кути горизонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми [Алексеев & Дебец, 1964. Рис. 14 : 55]. Визначення краніометричної точки лямбда провадилося за методом Л. Г. Д. Бакстона та Г. Д. Моранта [Buxton & Morant, 1933]. У таблицях лінійні розміри вказано в мм, кути – у градусах. Для оцінки вимірювальних ознак використано таблиці з межами середніх величин ознак, які склав Г. Ф. Дебец [Алексеев & Дебец, 1964].

Додатково для характеристики краніологічного матеріалу використано методику, яку запропонував в одній з галузей расознавства – етнічній краніоскопії – О. Г. Козінцев [Козинцев, 1988]. За даними краніоскопії [Kozintsev, 1992], опрацьовано 20 черепів з медвинської групи (Табл. 2) скіфської культури Лісостепу України (з розкопок 1982–1984 рр. у с. Медвин Богуславського р-ну Київської обл.) [Зиневич, 1985; Круц, 1997].

При інтерпретації відомостей використано комп'ютерні програми Б. О. та О. Г. Козінцевих (1993 р.) і А. В. Громова (1996 р.) [Санкина & Моисеев, 2006]. Пакет авторських комп'ютерних програм О. Г. Козінцева та А. В. Громова презентовано автору статті 2009 р. в м. Санкт-Петербурзі як учню краніоскопічної методики.

Стосовно дистанції слід зупинитися на одному суттєвому зауваженні В. Е. Дерябіна. Він зазначив, що застосування простої дистанції Евкліда, реалізованої в більшості пакетів статистичних програм, може призвести до суттєво інших результатів, порівнюючи з використанням більш обґрунтованої дистанції Махаланобіса [Дерябин, 2008 : 276]. Тому в цій роботі застосовано авторську програму «CANON» О. Г. та Б. О. Козінцевих, яка базується на дистанції Махаланобіса. Навантаження на ознаки виправляв автор статті за особистою інструкцією О. Г. Козінцева.

Також враховано зауваження щодо аналізу головних компонент (ГК). В. Є. Дерябін [Дерябин, 1998] та І. Г. Ширококов приділили цьому методу особливу увагу та підкреслили:

розташування досліджуваних груп населення або індивідів в осях ГК може бути помітно викривленим порівняно з аналогічною картиною, яку ми отримуємо за допомогою компонентного аналізу, а також виявили, що канонічний і компонентний аналізи по-різному виокремлюють закономірності таксономічної варіації [Дерябин, 1998 : 66–65], й наголосили, що метод ГК – спосіб оптимально скоротити кількість змінних, однак він не є методом виявлення комплексів краніометричних ознак, що мають реальний генетичний чи морфологічний сенс [Широбоков, 2020 : 121–138]. Тому нами проведено внутрішньогруповий аналіз жіночих черепів скіфської культури з території сучасної України спочатку за аналізом методом головних компонент (ГК), а потім уже канонічним методом.

Як при внутрішньогруповому аналізі жіночих черепів, так і при діахронному порівнянні жіночих груп залучалися такі 13 ознак та один індекс: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа від поріонів (*po*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота та ширина носа, назомалярний і зігомасиллярний кути, симіотичний індекс та кут випинання носа.

Міжгруповий багатовимірний аналіз проводився методом канонічного аналізу для порівняння серій [Дерябин, 1998 : 65–66; Дерябин, 2008 : 227–229; Козинцев, 2016а]. Будь-який метод візуалізації відношень у двовірній проекції викривляє загальну картину, тож О. Г. Козинцев порекомендував розглядати мінімальні статистичні відстані [Козинцев, 2016а : 388], які в нашому випадку подані в Табл. 7 та 10 для груп, у Табл. 8 – для черепів, що додає прозорості всьому дослідженню. Усі групи попарно зіставлені за допомогою дистанції D^2 Махаланобіса з поправкою на чисельність [Rightmire : 1969; Козинцев, 2007].

Краніофенетика досліджувалася за методикою А. С. Беррі та Р. Дж. Беррі [Berry & Berry, 1967], яку апробувала А. А. Мовсесян [Мовсесян, 2005].

Опис черепа із поховання 12. Череп світлий, коричнево-жовтого кольору. Розвиток надорбітальної частини чола слабкий (надперенісся – 1 бал, надбрів'я – 1 бал), чоло слабо нахилене, надочний край орбіт наближається до гострої форми, соскоподібні відростки скроневої кістки слабо розвинуті, зовнішній потиличний горб не розвинутий (0 балів). Лобні горби є, але невиразні. Морфологія тазових кісток: розгорнуті крила клубових кісток, великий сідничний отвір широкий, лобковий кут тупий, округлий, затульний отвір трикутний, з гострим краєм, тіло сідничної кістки вузьке з невиразною сідничною горбкуватістю. Форма малого тазу округла. Такі загальні ознаки статевого диморфізму вказують на жіночу статтю похованої. Хоча крижова кістка порівняно вузька й зігнута, що не притаманно жінкам, але м'язовий рельєф не розвинутий. Суглобова поверхня крижо-клубового суглобу поширена до другого крижового сегменту. Враховуючи стан облітерації швів ззовні та зсередини, стертість зубів на 4–5 балів, а також облітерований шов *Parsbasilaris ossis occipitalis* на клиноподібній кістці, можна визначити, що жінка померла у 30–40 років.

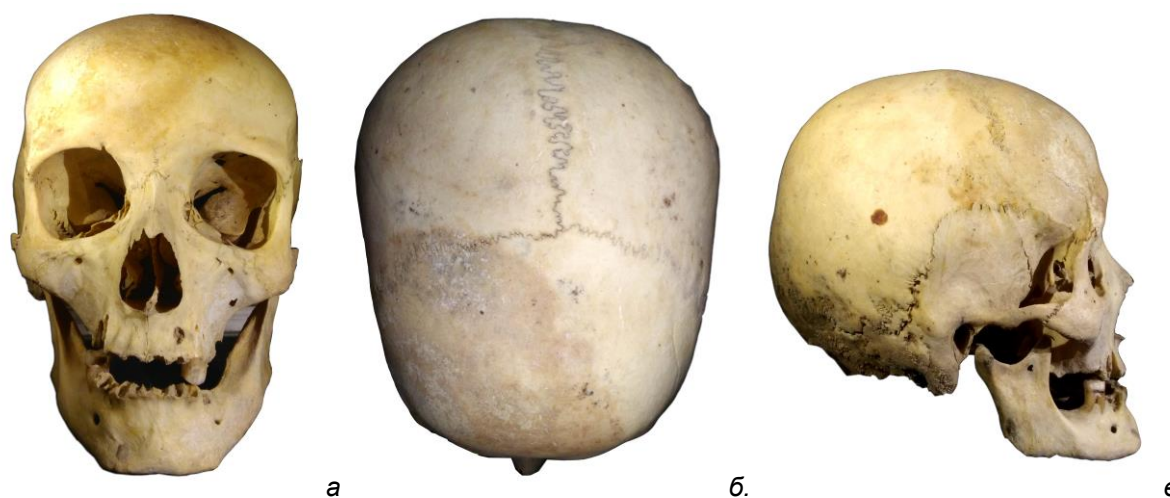

Рис. 1. Череп жінки 30–40 років із поховання 12.

У вертикальній проекції (*norma verticalis*) череп наближається до бірзодної форми (Рис. 1). Характеризується слабо розвинутими надпереніссям, соскоподібними виростками. Поздовжній і поперечний діаметри черепної коробки дуже великі, за індексом череп брахікранний (80,8). Висотний діаметр черепної коробки помірний. Висотно-поздовжній показник теж помірний (ортокранія), висотно-поперечний індекс – малий (таїпеніокранія, низький череп). Горизонтальна окружність через краніометричну точку офріон дуже великих розмірів

[Алексеев & Дебец, 1964, Табл. 6 : 116), що також не властиво жіночим черепам. Довжина основи черепа мала. Вушна висота в межах помірних розмірів (Табл. 1).

Таблиця 1.

Індивідуальна краніометрична характеристика черепа жінки 30–40 років із поховання 12.

№ за Мартіном	Рік та № поховання Ознаки	Медвин 1982 Поховання 12
	Культура:	Скіфська
	Стать	♀ (жінка)
	Вік	30–40
1.	Поздовжній діаметр	182,0
1в	Поздовжній діаметр від офріона	182,0
8.	Поперечний діаметр	147,0
17.	Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	128,6
20.	Вушна висота <i>porion-porion-bregma</i>	111,9
9.	Найменша ширина чола	99,7
10.	Найбільша ширина чола	123,8
5.	Довжина основи черепа	93,2
11.	Ширина основи черепа	122,0
12.	Ширина потилиці	114,0
29.	Лобна хорда	113,9
30.	Тім'яна хорда	116,0
31.	Потилична хорда	96,3
25.	Сагітальна дуга	370,0
23а.	Горизонтальна окружність через <i>ofrion</i>	525,0
24.	Поперечна дуга <i>po-br-po</i>	313,0
26.	Лобна дуга	129,0
27.	Тім'яна дуга	126,0
28.	Потилична дуга	115,0
FS	Висота вигину лоба	30,0
OS	Висота вигину потилиці	30,0
	Надперенісся (за Мартіном 1–6)	1,0
	Надбрівні дуги (1–3)	1,0
	Зовнішній потиличний горб (1–5)	0,0
	Соскоподібний виросток (1–3)	1,0
	Нижній край грушоподібного отвору	<i>anthropina</i>
	Передньо-носова ость (за Брока 1–5)	4,0
45.	Діаметр вилиць	124,8
40.	Довжина основи обличчя	89,0
48.	Верхня висота обличчя	65,6
47.	Повна висота обличчя	109,6
43.	Верхня ширина обличчя	103,1
46.	Середня ширина обличчя	89,5
60.	Довжена альвеолярної дуги	52,7
61.	Ширина альвеолярної дуги	57,3
62.	Довжина піднебіння	47,2
63.	Ширина піднебіння	36,4
55.	Висота носа	49,7
54.	Ширина носа	22,7
51	Ширина орбіти від <i>mf</i>	40,0
52.	Висота орбіти	35,5
	Бімалярна ширина <i>fmo-fmo</i>	96,0
	Висота назіона над <i>fmo-fmo</i>	15,0

Продовження Таблиці 1.

	Зигомаксильярна ширина $zm-zm$	89,5
	Висота субспінале над $zm-zm$	23,0
SC	Симотична ширина	8,0
SS	Симотична висота	3,5
MC	Максилофронтальна ширина	16,5
MS	Максилофронтальна висота	6,0
DC	Дакріальна ширина	23,6
DS	Дакріальна висота	14,0
	Глибина іклової ямки	-3,6
77.	Назوماлярний кут	145,0°
$\angle Zm.$	Зигомаксильярний кут	125,0°
Tg 77	Назوماлярний кут	3,200
Tg Zm.	Зигомаксильярний кут	1,946
32	Кут профілю чола від n	90,0°
	Кут від gl	85,0°
72	Кут загальнолицьовий	84,0°
73	Кут середньої частини обличчя	87,0°
74	Кут альвеолярної частини обличчя	74,0°
75	Кут нахилу лицьових кісток	56,0°
75(1)	Кут випинання носа	28,0°
Індекси:		
8:1	Черепний	80,8
17:1	Висотно-поздовжній I	70,7
17:8	Висотно-поперечний I	87,5
20:1	Висотно-поздовжній II	61,5
20:8	Висотно-поперечний II	76,1
9:10	Лобний	80,5
10:8	Коронарно-поперечний	84,2
9:8	Лобно-поперечний	67,8
48:45	Верхньолицьовий	52,6
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	51,0
40:5	Випинання обличчя	95,5
45:8	Горизонтальний фаціо-церебральний	84,9
9:45	Лобно-вिलичний	79,9
52:51	Орбітний	88,8
54:55	Носовий	45,7
DS:DC	Дакріальний	59,3
SS:SC	Симотичний	43,8
MS:MC	Максило-фронтальний	36,4
63:62	Піднебінний	77,1
61:60	Щелепно-альвеолярний	108,7
10:45	Лобно-вिलичний	99,2
Нижня щелепа		
68(1).	Довжина нижньої щелепи	106,0
79.	Кут гілки нижньої щелепи	126,0°
68.	Довжина нижньої щелепи від кутів	80,0
70.	Висота гілки	45,0
71a.	Найменша ширина гілки	28,0
65.	Виросткова ширина	121,2
66.	Кутова ширина	96,1
67.	Передня ширина	41,9
69.	Висота симфізу	27,8
69(1).	Висота тіла нижньої щелепи	27,4
69(3).	Товщина тіла нижньої щелепи	9,7
C.<	Кут випинання підборіддя	59,0°
Умовні позначення: ♀ – жінка.		

До великого класу належить лобна хорда, лобна кістка прямої форми, висота вигину чола велика. Лобна кістка широка як у фронтальному відділі, так і в дорсальному. Ширина лоба за лобно-поперечним індексом [Алексеев & Дебев, 1964] потрапляє до помірних категорій.

Виличний діаметр помірний (124,8 мм). Верхня висота обличчя теж потрапляє до середньої категорії розмірів (65,6 мм). Відносна ширина обличчя за верхньолицьовим індексом (52,6) характеризується як помірна (мезен). Загальнолицьовий показник помірний (мезопрозопія). Загальний кут обличчя становить $84,0^\circ$ і вказує на мезогнатне обличчя. До ознак, що характеризують сплосченість лицьового відділу й використовуються на краніологічному матеріалі для діагностики расових типів першого порядку, належать назомалярний і зигомаксиллярний кути горизонтального профілювання [Алексеев, 1962 : 55]. У жіночого черепа з Медвина ці кути мають як великі, так і малі розміри (відповідно на верхньому рівні $145,0^\circ$ і на середньому $125,0^\circ$), що свідчить про обличчя, слабо профільоване на рівні орбіт та сильно – на рівні носового шипа. Водночас глибина іклової ямки мала (Табл. 1).

Помірна ширина орбіт і їхня велика висота зумовлюють великий орбітний індекс (від максиллофронтальної точки – 88,8), що вказує на високі орбіти (гіпсіконхія). Носовий отвір жіночого черепа має малу ширину та помірну висоту, носовий індекс (45,7) свідчить про вузький ніс (лепторинія). Перенісся високе як за симотичним показником, так і за дакріальним. За світовим масштабом, череп скіфської культури характеризується великим випинанням носових кісток щодо лінії вертикального профілю обличчя ($28,0^\circ$). Форма альвеолярної дуги верхньої щелепи (*processus alveolaris*) – трапецієподібна.

Нижня щелепа грацильна, параболоїдна. Товщина тіла, передня ширина, висота тіла, симфізу та передня ширина малих розмірів. Кутова ширина помірна, виросткова ширина дуже велика, найменша ширина гілки щелепи мала.

Брахікранні типи в жінок скіфської культури з території сучасної України траплялись і раніше. Окрім описаних у вступі, відомі такі поховання: Гунівка, курган 11, поховання 1 [Круц, 2005, Додаток 2, Табл. 2 : 495]; Бердянський курган [Круц, 2005, Додаток 2, Табл. 2 : 495] тощо. Тому це не становить сенсації, але не є і тенденцією. Позаяк брахікранність майже на межі з мезокранією, а назомалярний кут великий, можна припустити дуже слабку монголоїдну домішку в досліджуваного черепа з поховання 12.

Етнічна краніоскопія. Надорбітні отвори (*Foramen supraorbitale*) на черепі є з обох сторін (східна ознака). Задньовиличного шва (ЗВШ) немає з обох сторін (європеоїдна ознака). Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) не можна виявити у зв'язку з тим, що частини кісток в орбітах пошкоджені, ймовірно, якоюсь хворобою. Піднебінний поперечний шов з обох сторін зафіксовано як варіант (III ар), (східна ознака). У нижній частині лямбдоподібного шва (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_3) є вормієві кісточки з обох боків (європеоїдна ознака). У потилично-соскоподібному шві (*ossa wormii suturae occipitomastoideae*) кісточки немає з обох сторін (європеоїдна ознака). Підорбітний візерунок (ПОВ) за формою з обох боків зафіксовано як варіант (II) (європеоїдна ознака).

Дослідивши один череп за даними краніоскопії, не можна робити загальних висновків, тому опрацьовано решту жіночих та чоловічих поховань із с. Медвин (Табл. 2). Серія, яка складається з 20 черепів, характеризується помірним потиличним індексом (ПІ), отже, можна припустити дуже малу східну домішку; задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах відсутній, що свідчить про європеоїдність групи в цілому; клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) загалом трапляється частіше у європеоїдів, ніж у монголоїдів (Козинцев 1988, с. 55). Так, досліджувана перша серія виявилася з великим показником КВШ (71,4 %); частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) на жіночих і чоловічих черепах з Медвина помірна – 41,1 %, але слід урахувати малу кількість опрацьованих поховань, на яких цей шов не завжди зберігається у належному стані, тому висновки можна буде зробити, опрацювавши всі групи скіфської культури Лісостепу. Індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ) – великий (81,8 %). Оскільки незважене середнє для європеоїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів – 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), вважатимемо досліджувану серію європеоїдною. Відсотки надорбітних отворів (НО) (Томашевич 1988, с. 119–128) на черепах із Медвина помірні (Табл. 2).

Краніофенетика. З 37 ознак на жіночому черепі зафіксовано 27 фенів. Подаємо їх перелік в анатомічному порядку.

Norma facialis: праворуч під орбітою зафіксовано два отвори (*Foramina infraorbitale accessorium*).

Norma vertikalis: поза сагітальним швом праворуч виявлено малий тім'яний отвір (*foramen parietale*). У сагітальному шві – вормієву кістку малих розмірів у районі S4.

Norma lateralis: на правій вилиці зафіксовано виступ – *spina processus frontalis ossis zygomatici*. Праворуч є вставна кістка в ділянці тім'яної вирізки (*os postsguamosum*).

Norma occipitalis: у центральній частині лямбдоподібного шва L_2 (*ossa wormii suturae lamdoideae* – L_2) є одна вормієва кісточка ліворуч. Як ми вже зазначили, зафіксовано по одній

кістці з обох боків у нижній частині L_3 . На соскоподібній кістці з обох боків виявлено малі отвори (*foramen mastoideum*).

Norma basilaris: форма поперечного піднебінного шва – *sutura palatina transversa* – ламана. *Torus palatinus* є – 2 бали. Ліворуч є повний малий крило-остистий отвір (*foramen pterygo-alare*).

Таблиця 2.

**Частоти краніоскопічних ознак у лісостеповій серії Медвин
скіфської культури VII–VI ст. до н. е. (%)**

Серія	Період	ПІ	Рад.	ПОВ- II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
Медвин (20 черепів)	VII–VI ст. до н. е.	10,0 (25)	0,73 1	41,1 (17)	1,4 01	0 (25)	0,2 42	72,0 (29)	2,0 13	83,3 (24)	2,2 74	35,4 (31)	1,2 83

Умовні позначення. Тут і далі: ПІ – потиличний індекс, КВШ – клиноподібний-верхньощелепний шов, ЗВШ – задньовиличний шов, ПОВ-II – підорбітний візерунок типу II, ІППШ – індекс поперечного піднебінного шва, НО – надорбітні отвори, Рад. – радіани.

У дужках вказано загальну кількість спостережень.

Оскільки ведеться полеміка про те, чи відрізняються [Рудич, 2020 : 48], чи не відрізняються [Круц, 2017] черепи лісостепових мешканців від черепів степових представників скіфської культури, ми за принципом історизму та об'єктивності вирішили перевірити ці припущення, застосувавши внутрішньогруповий аналіз загальної жіночої серії на першому етапі дослідження за допомогою аналізу ГК [Дерябин, 2008 : 76–117].

Внутрішньогруповий аналіз серії жіночих черепів носіїв скіфської культури з території сучасної України.

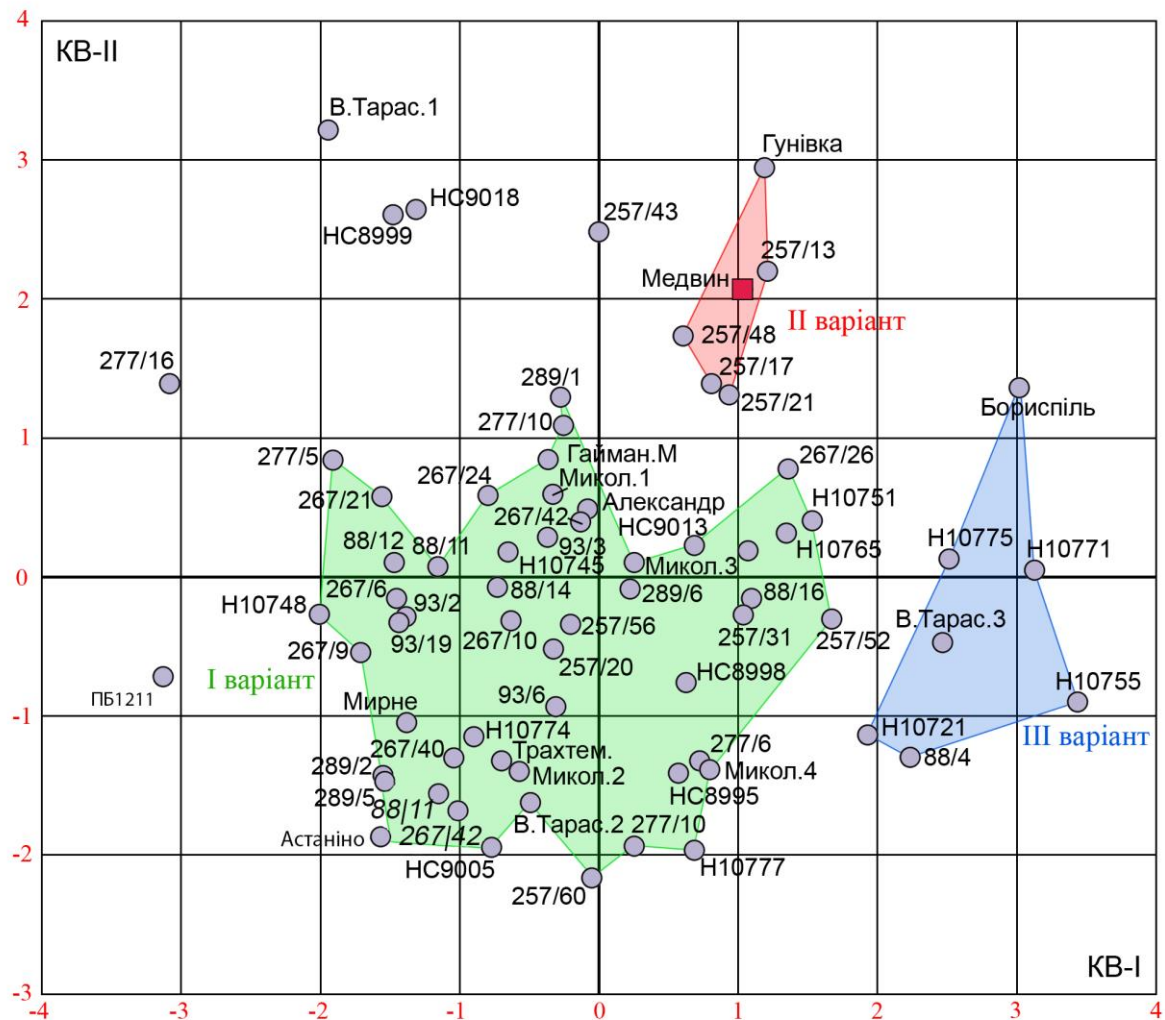
Для виділення варіантів серед жінок із території сучасної України залучено 71 череп скіфської культури за описаними 12 краніометричними ознаками та одним індексом.

На жаль, у багатьох серіях, таких як Акташ [Покас & Назарова & Дяченко, 1988 : 118–144], Бустон-VI [Дубова, 2015, Табл. 13 : 36–38], не представлено вушну висоту від поріонів (*po*). Також у статтях про Фронтоне-I, Завітне, Акташ, Золота Балка [Кондукторова, 1971 : 60–71] не зазначено індивідуальні виміри черепів. Тому на цьому етапі дослідження Фронтоне-I, Завітне та Золота Балка були залучені лише як порівняльні жіночі групи.

До аналізу відібрано 71 жіночий череп з низки пам'яток на території України: 18 черепів зі Східного могильника Неаполя Скіфського в Криму [Кондукторова, 1964, Табл. 1 та 16 : 54–67]; череп V–III ст. до н. е. з Північного берега Херсонеса [Іванов, 2016, Приложение, 2 : 159–162], один череп із поховання 11 Александропольського кургану [Козак, 2018 : 672]. Повний перелік подано в Таблиці 3.

На першому етапі дослідження, за результатами аналізу ГК, жіночі черепи поділено на п'ять краніологічних груп залежно від розміщення в просторі ГК I та ГК II, які виявилися найінформативнішими, спираючись на середні показники 13 ознак та одного індексу й середні значення, котрі характеризують ці виявлені варіанти. Такий поділ представниць жіночої статі вказує на їх неоднорідність та підтверджує висновки С. І. Круц про п'ять краніологічних комплексів у складі представників степового населення Північного Причорномор'я в скіфський час (щодо чоловіків), але тут ми спостерігаємо п'ять комплексів для всіх скіф'янок з території сучасної України. Однак подальші кроки (аналіз кожного з варіантів) не дали змогу скласти повну уяву про п'ять жіночих комплексів. Тому звернемось до канонічного аналізу.

Побудований за першими двома канонічними векторами (КВ) графік є двовірною проєкцією розташування жіночих черепів скіфської культури в багатовимірному аналізі [Дерябин, 2008 : 200–229] з мінімальними можливими відхиленнями (Рис. 2).

*Рис. 2. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі I–II KB (дистанція Махаланобіса), з позначеннями краніологічних варіантів кольором.

* Графічні рисунки до друку створив та підготував Андрій Бардецький.

Таблиця 3.

Краніологічні матеріали скіфської культури, використані в роботі		
№	Пам'ятка (серія)	Автор дослідження антропологічного матеріалу
1.	Миколаївка-Козацька (Степ)	Т. С. Кондукторова, 1979.
2.	Верхня Тарасівка	Р. А. Старовойтова, 1984, с. 34–37.
3.	Медвин (Лісостеп)	Г. П. Зіневич, 1985; С. І. Круц, 1997; С. П. Сегеда, 2001; О. В. Виноградова, 2016.
4.	Ковалівка (Степ, Правобережжя Дніпра)	С. І. Круц, 1978.
5.	Мирне	С. І. Круц 1997, додаток 2, табл. 5, с. 99–103
6.	Володимирівка	І. Д. Потехіна, 1979.
7.	Тимашівка	І. Д. Потехіна, 1979.
8.	Адамівка	Г. П. Зіневич, 1967, с. 122–125).
9.	Бориспільська група (Лісостеп)	Г. П. Зіневич, 1967; С. І. Круц, 1997
10.	Капулівка (Степ)	Г. П. Зіневич, 1967, с. 122–125.
11.	Бердянський курган, Бабина могила, Гайманова могила	С. І. Круц, 2005, додаток 2, Табл. 2, с. 495–497.
12.	Гюнівка, курган 11, поховання 1 (Степ, Лівобережжя)	С. І. Круц, 2005, додаток 2, Табл. 2 (с. 495–497).

Продовження Таблиці 3.

13.	Трахтемирівське городище	С. І. Круц, 1997, с. 102–103.
14.	Александропольський курган, поховання 11	А. Д. Козак, 2018, с. 672.
15.	Миколаївка, Одеська обл., східний берег Дністровського лиману	М. С. Великанова, 1975, с. 202–207, Табл. 4.
16.	Східний могильник II ст. до н. е., перша половина III ст. н. е. Неаполя скіфського (Інвентарні номери Музею антропології МДУ 10721–10777 та 8999–9026)	Т. С. Кондукторова, 1964. Таблиця-додаток 1, Таблиця-додаток 16, с. 54–67.
17.	Астаніно, курган 11, поховання 2, скелет 2	С. І. Жилиєва-Круц, 1970, с. 180–184.

Таблиця 4.

Значення трьох канонічних векторів для 71 жіночого черепа скіфської культури з території України (дистанція Махаланобіса між черепами).

№ п/п	Череп	I KB	II KB	III KB
1.	Медвин, череп із поховання 12	1,029	2,075	–0,591
2.	Верхня Тарасівка-1, курган 80, із поховання 2	–1,940	3,221	3,120
3.	Верхня Тарасівка-2, курган 83, із поховання 2	–0,490	–1,623	1,416
4.	Верхня Тарасівка-3, курган 6, скелет 1, із поховання 1	2,468	–0,466	1,286
5.	Бориспіль	3,015	1,368	2,719
6.	Капулівка	–1,155	0,085	0,984
7.	Трахтемирів	–0,694	–1,325	0,013
8.	Мирне	–1,377	–1,048	–0,565
9.	Миколаївка-1	–0,325	0,599	0,807
10.	Миколаївка-2	–0,571	–1,395	–0,977
11.	Миколаївка-3	0,257	0,112	–1,139
12.	Миколаївка-4	0,800	–1,384	0,710
13.	Бабина могила	0,254	–1,930	–0,332
14.	Гюнівка	1,189	2,957	–1,230
15.	Гайманова могила	–0,361	0,848	1,206
16.	Бердянський курган	–0,130	0,398	–0,793
17.	Миколаївка-Козацька 88/4	2,236	–1,290	–0,607
18.	Миколаївка-Козацька 88/11	–1,151	–1,554	0,513
19.	Миколаївка-Козацька 88/12	–1,471	0,108	2,290
20.	Миколаївка-Козацька 88/14	–0,726	–0,068	–0,620
21.	Миколаївка-Козацька 88/16	1,099	–0,152	–0,146
22.	Миколаївка-Козацька 93/2	–1,385	–0,275	1,177
23.	Миколаївка-Козацька 93/3	–0,369	0,291	–0,192
24.	Миколаївка-Козацька 93/6	–0,307	–0,932	–0,511
25.	Миколаївка-Козацька 93/19	–1,433	–0,323	0,645
26.	Миколаївка-Козацька 257/13	1,212	2,212	–1,071
27.	Миколаївка-Козацька 257/17	0,807	1,398	0,327
28.	Миколаївка-Козацька 257/20	–0,328	–0,516	–2,417
29.	Миколаївка-Козацька 257/21	0,934	1,314	–1,627
30.	Миколаївка-Козацька 257/31	1,037	–0,271	0,163
31.	Миколаївка-Козацька 257/43	0,002	2,497	0,120
32.	Миколаївка-Козацька 257/48	0,607	1,739	1,200
33.	Миколаївка-Козацька 257/52	1,677	–0,301	–0,850
34.	Миколаївка-Козацька 257/56	–0,206	–0,335	0,148
35.	Миколаївка-Козацька 257/60	–0,049	–2,161	0,461
36.	Миколаївка-Козацька 267/6	–1,452	–0,149	1,133
37.	Миколаївка-Козацька 267/9	–1,708	–0,545	–0,022
38.	Миколаївка-Козацька 267/10	–0,633	–0,308	0,865

39.	Миколаївка-Козацька 267/21	-1,554	0,584	0,361
40.	Миколаївка-Козацька 267/24	-0,796	0,592	-1,243
41.	Миколаївка-Козацька 267/26	1,358	0,784	-0,284
42.	Миколаївка-Козацька 267/40	-1,037	-1,288	-0,223
43.	Миколаївка-Козацька 267/42	-1,013	-1,678	-0,731
44.	Миколаївка-Козацька 277/5	-1,910	0,846	1,231
45.	Миколаївка-Козацька 277/6	0,724	-1,324	-0,649
46.	Миколаївка-Козацька 277/10	-0,254	1,098	0,652
47.	Миколаївка-Козацька 277/16	-3,080	1,400	0,704
48.	Миколаївка-Козацька 289/1	-0,273	1,301	-2,140
49.	Миколаївка-Козацька 289/2	-1,545	-1,432	-2,148
50.	Миколаївка-Козацька 289/5	-1,533	-1,460	1,065
51.	Миколаївка-Козацька 289/6	0,229	-0,079	-1,394
52.	Александропольський курган, поховання 11	-0,077	0,498	-3,831
53.	Неаполь скіфський, II ст. до н. е., перша половина III ст. н. е. Інвентарний номер Музею антропології МДУ – 10721	1,929	-1,130	0,460
54.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10745.	-0,655	0,186	-1,287
55.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10748.	-2,007	-0,268	0,735
56.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10751	1,530	0,412	-0,379
57.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10755	3,436	-0,895	1,130
58.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10765.	1,347	0,328	1,082
59.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10771	3,126	0,050	2,434
60.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10774	-0,898	-1,148	0,183
61.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10775	2,512	0,129	-1,611
62.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 10777	0,689	-1,957	1,244
63.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8999	-1,477	2,610	1,108
64.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9005	-0,768	-1,948	-0,142
65.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8997	1,067	0,194	-0,341
66.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8998.	0,625	-0,754	-0,352
67.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9018.	-1,312	2,657	-3,200
68.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 8995.	0,571	-1,407	-0,654
69.	Неаполь скіфський, Інвентарний № 9013	0,685	0,229	0,607
70.	Некрополь на Північному березі, № 12/11	-3,013	-1,510	-0,282
71.	Астаніно, курган 11, поховання 2, скелет 2	-1,551	-1,919	1,277
Внесок % у загальну дисперсію		16,738	14,400	14,290

Вдалося виокремити три краніологічні варіанти за дистанцією Махаланобіса (Табл. 4, Рис. 2), а також показати подібність досліджуваного жіночого черепа з Медвина до черепів під шифрами 257/13 та 257/21 із могильника Миколаївка-Козацька в Херсонській обл. (Рис. 2–4).

Краніологічний варіант 1 можна назвати основним, вбирає 53 черепи й характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою, середньошироким лобом та помірно довжиною основи черепа. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий, кут його випинання великий (Табл. 5). Варіант 2 (6 черепів), куди потрапляє й досліджуваний череп із Медвина, характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Орбіти високі (гіпсіконхія), ніс середній (мезоринія), кут його випинання великий, обличчя помірно широке за абсолютними розмірами й вузьке за верхньолицьовим індексом (лептен), мезогнатне, помірно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. Варіант 3 (7 черепів) характеризується доліхокранною, дуже високою черепною коробкою, середньошироким лобом та великою довжиною основи черепа. Орбіти високі (гіпсіконхія), ніс середній (мезоринія), на межі з вузькими значеннями, кут його випинання великий, обличчя вузьке як за лінійними розмірами, так і за верхньолицьовим індексом (лептен), ортогнатне, різко профільоване як на верхньому рівні, так і на середньому.

При розгляді положення залучених жіночих черепів у просторі I та II KB виявилось, що досліджуваний череп з поховання 12 у Медвині за першою біполярною KB (16,7 % загальної мінливості) отримав помірні від'ємні значення ($-0,563$) і виявився подібний до черепа жінки 60–70 років під шифром 257/13, могила 73, поховання 2 (матеріали експедиції МДУ з могильника Миколаївка-Козацька Херсонської обл. – розкопки Е. О. Симоновича [Сымонович, 1969] (Рис. 2).

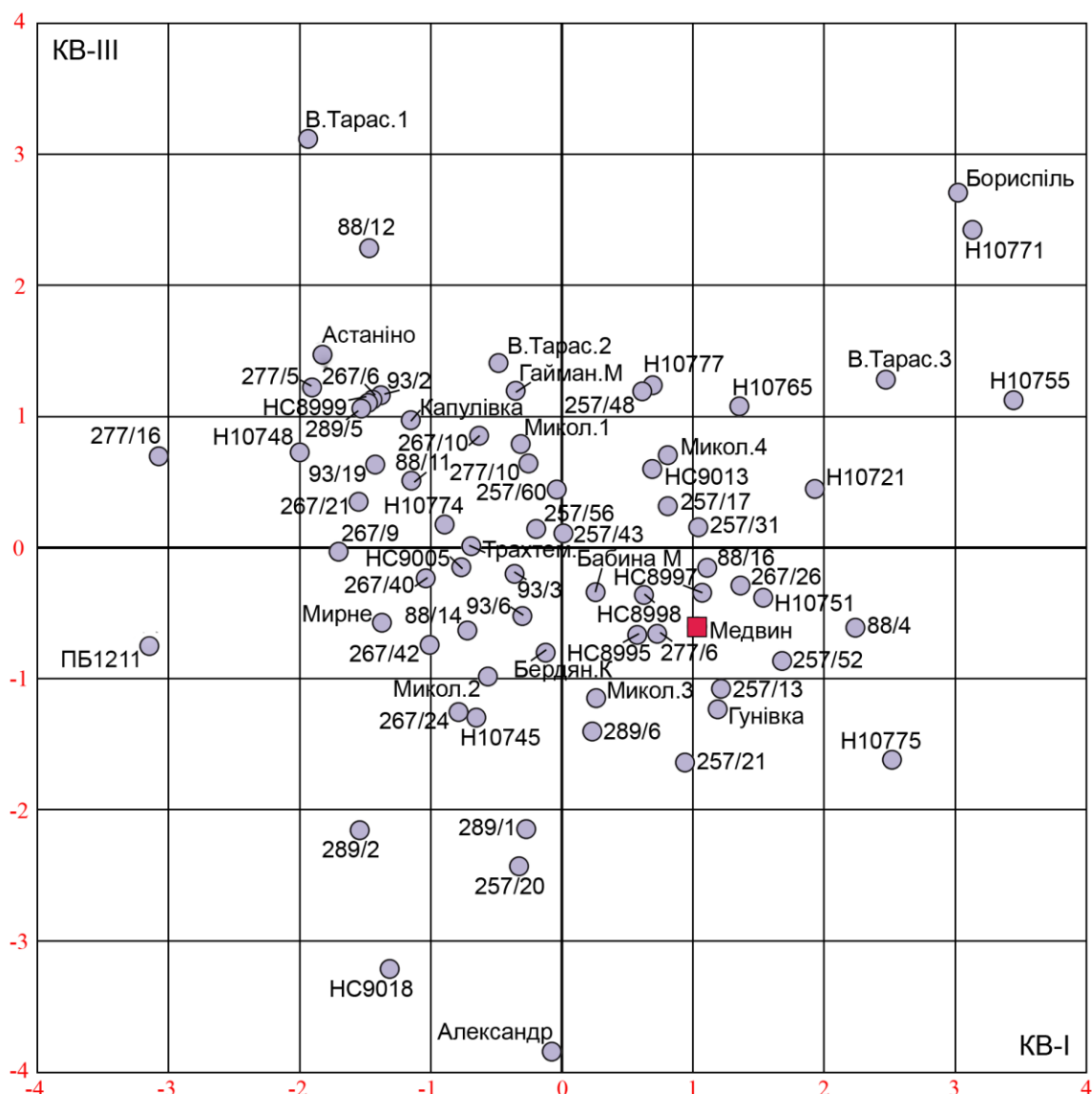

Рис. 3. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі I–III KB (дистанція Махаланобіса).

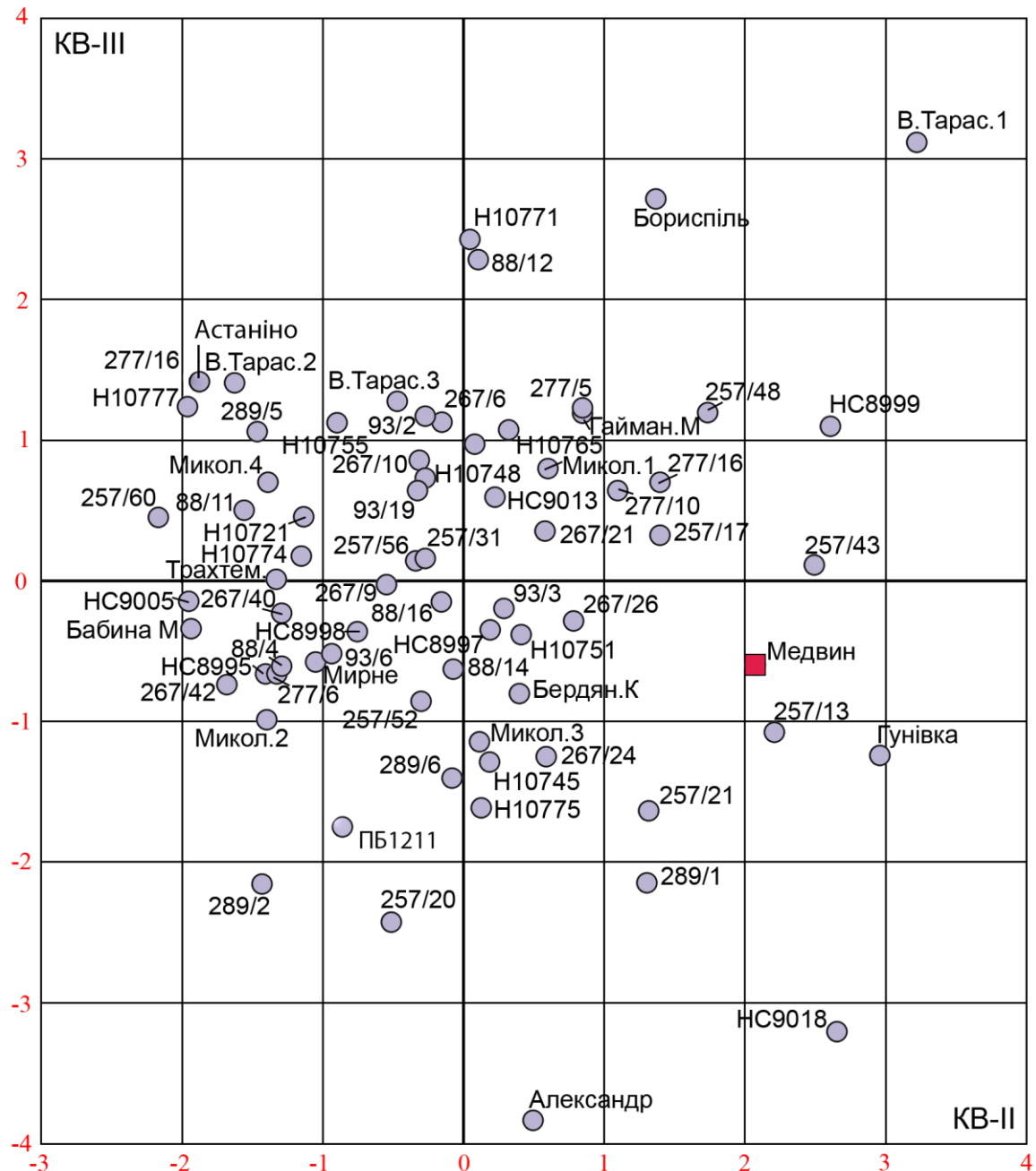

Рис. 4. Зіставлення 71 жіночого черепа скіфської культури з території сучасної України за даними канонічного аналізу в просторі II–III KB (дистанція Махаланобіса).

Прикметно, що й за кластерним багатовимірним аналізом [Дерябин, 2008 : 230–276] досліджуваний жіночий череп опиняється в одному кластері з двома черепами зі Східного могильника Неаполя Скіфського в Криму під інвентарними номерами 10751 та 10765. Але найбільш подібним виявився мезокранний череп під інвентарним номером 10751 на 18-у кроці кластеризації із 70 на відстані 5,894, при загальній дистанції 35,696. Морфологічна ж подібність простежується між цими черепами за шириною лоба, верхньою шириною обличчя, орбіт, носовим індексом, кутом випинання носа та певною мірою верхньолицьовим індексом.

Отже, за результатами аналізу KB продемонстровано, що жіночі черепа лісостепової зони України не відрізняються морфологічно від черепів степової географічної зони Нижньої Наддніпрянщини та Криму.

Таблиця 5.

Краніологічні варіанти жіночої групи носіїв скіфської культури з території сучасної України (степ, Крим та лісостеп)

Ознаки	Варіант I N= 53	Варіант II N= 6	Варіант III N=7
1. Поздовжній діаметр	176,8	176,8	182,3
8. Поперечний діаметр	136,0	141,3	131,3
1:8 Черепний індекс	76,8	80,0	72,0
20. Висотний діаметр	110,0	113,2	117,1
17. Висотний діаметр <i>basion-bregma</i>	128,5	128,3	138,0
9. Найменша ширина лоба	95,1	97,5	93,9
5. Довжина основи черепа	95,7	89,6	100,7
45. Виличний діаметр	125,7	123,6	120,1
48. Верхня висота обличчя	68,3	67,9	69,1
48:45 Верхній лицьовий	54,1	55,0	56,3
55. Висота носа	49,2	47,8	51,1
54. Ширина носа	23,8	24,2	23,8
54:55 Носовий	48,7	50,8	47,3
51. Ширина орбіти	40,2	41,0	39,5
52. Висота орбіти	32,6	35,8	35,0
52:51 Орбітний індекс	81,3	85,3	86,2
77. Назомалярний кут	137,9°	142,0°	134,7°
∠Zm'. Зигмаксиллярний кут	126,9°	124,8°	121,1°
SS:SC. Симотичний індекс	46,7	48,9	47,2
75 (1). Кут випинання носа	27,3°	29,0°	27,7°
32. Кут профілю чола (<i>nas</i>)	85,4°	85,8°	86,3°
Кут профілю чола від <i>gl</i>	80,6°	82,0°	83,0°
72. Загальний кут обличчя	85,3°	84,3°	87,5°
9:45. Лобно-виличний	75,9	78,8	83,2
DS:DC. Дакріальний індекс	56,1	51,9	50,0
17:1. Висотно-поздовжній показчик	72,5	69,3	76,9
17:8. Висотно-поперечний показчик I	94,1	87,8	105,7

N – кількість черепів.

Міжгруповий багатовимірний канонічний аналіз. Для діяхронного порівняння виокремлених трьох краніологічних варіантів і виявлення основних напрямків морфологічних зв'язків цих варіантів залучено такі жіночі серії (Табл. 6), до яких входять представниці скіфської культури:

- 1) с. Миколаївка (IV–III ст. до н. е.) з Прутсько-Дністровського межиріччя – Молдова [Великанова, 1975, Табл. 31 : 56–57];
- 2) Старі Бедражі (епоха бронзи) [Великанова 1975 : 41–42];
- 3) Пархай II (епоха пізнього енеоліту: період ЮЗТ-V) [Громов, 2004 : 11];
- 4) Пархай II (епоха ранньої бронзи, період ЮЗТ-IV) [Громов, 2004, с. 12];
- 5) Копто, Тува, алди-бельська культура (ранній етап, V–IV ст. до н. е.) [Чикишева, 2008 : 127; Чикишева, 2012 : 159–161];
- 6) Догее-Баари (VI–IV ст. до н. е.) [Чикишева, 2008 : 127; Чикишева, 2012 : 159–161];
- 7) Сагли (скіфський час) [Козинцев & Селезнева, 2011 : 220–222];
- 8) Пазирикська культура (VI–III вв. до н. е.), збірна група [Чикишева, 2012 : 144–148];
- 9) Суглуг-Хем-I [Громов & Селезнєва & Учанева, 2015 : 380–383];
- 10) Суглуг-Хем-II (II ст. до н. е.) [Громов & Селезнєва & Учанева, 2015 : 380–383];
- 11) Улангом (поблизу м. Улангом, Західна Монголія, скіфський час, саяно-тувинська культура) [Мамонова, 1980 : 60–74];
- 12) Тагарська культура (Південний Сибір, VII–III ст. до н. е.) [Козинцев, 1977 : 34–35];
- 13) Фронтоне-I (Східний Крим, V–IV ст. до н. е.) [Круц, 2017 : 109–112];
- 14) східний могильник Неаполя Скіфського (околиці Сімферополя) [Кондукторова, 1964 : 34–35, 66–67];
- 15) сарматські поховання Нижнього Дону III–I ст. до н. е. (кургани) [Батиева, 2011];
- 16) Завітне в Криму [Зіневич, 1971 : 111–121];
- 17) пізні скіфи з с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі [Кондукторова, 1971 : 65–66];

- 18) Масляха 1 [Рыкун, 1997 : 80–82];
- 19) серії андроновської (федорівської) культури, представлені черепами з могильника Кузнецька улоговина, групами Верхнє Приоб'я, Томське Приоб'я, Мінусинська улоговина [Чикишева & Поздняков, 2003 : 143];
- 20) саргатські жіночі поховання ранньої залізної доби з Приіртишшя [Багашёв, 2000, Табл. 11 : 62–63];
- 21) черепи з Широкинського могильника X–VIII ст. до н. е. (Херсонська обл.) [Зіневич & Круц, 1968 : 81–83; Зіневич, 1968; Лесков & Кравченко & Гошко, 2019];
- 22) черепи носіїв катакомбної культури [Кондукторова, 1973 : 88–90];
- 23) черепи носіїв зрубної культури [Круц, 1984 : 63–65];
- 24) об'єднана серія черепів з могильників Суглуг-Хем I та Суглуг-Хем II (II ст. до н. е.) центральної Тувинської улоговини [Громов & Селезнева & Учанева, 2015 : 380–383];
- 25) черепи носіїв культури багатопружкової кераміки (культурного кола Бабине) [Круц, 1984 : 49–51];
- 26) дві серії з Західного Казахстану (VI–IV ст. до н. е.) й Волго-Уральського регіону (IV–III ст. до н. е.) [Китов & Мамедов, 2014 : 164–165, 172–173];
- 27) тасмолинська культура VIII–V ст. до н. е. (центральный Казахстан) [Бейсенов & Исмагулова & Китов & Китова, 2015 : 87–88];
- 28) Каменська культура (епоха раннього заліза, генеральна сукупність до якої входять також Масляха 1 і Масляха 2), друга половина – кінець VI ст. до н. е. – II–I ст. до н. е. [Рыкун, 2005 : 127, 255–257];
- 29) Збірна серія черепів гунно-сарматського часу з території Гірського Алтаю II ст. до н. е. – V ст. н. е. [Газимзянов, 2018, Таблица 4 : 149];
- 30) Сарматська культура-2 – серія II–I ст. до н. е., Табл. 2, недеформовані черепи;
- 31) Сарматська культура-3 – група I – першої половини II ст. н. е., недеформовані черепи [Балабанова, 2015, Табл. 2, с. 161–162];
- 32) Сарматська культура-4 – II половина II–IV ст. н. е., недеформовані черепи [Балабанова, 2015, Табл. 4 : 166].

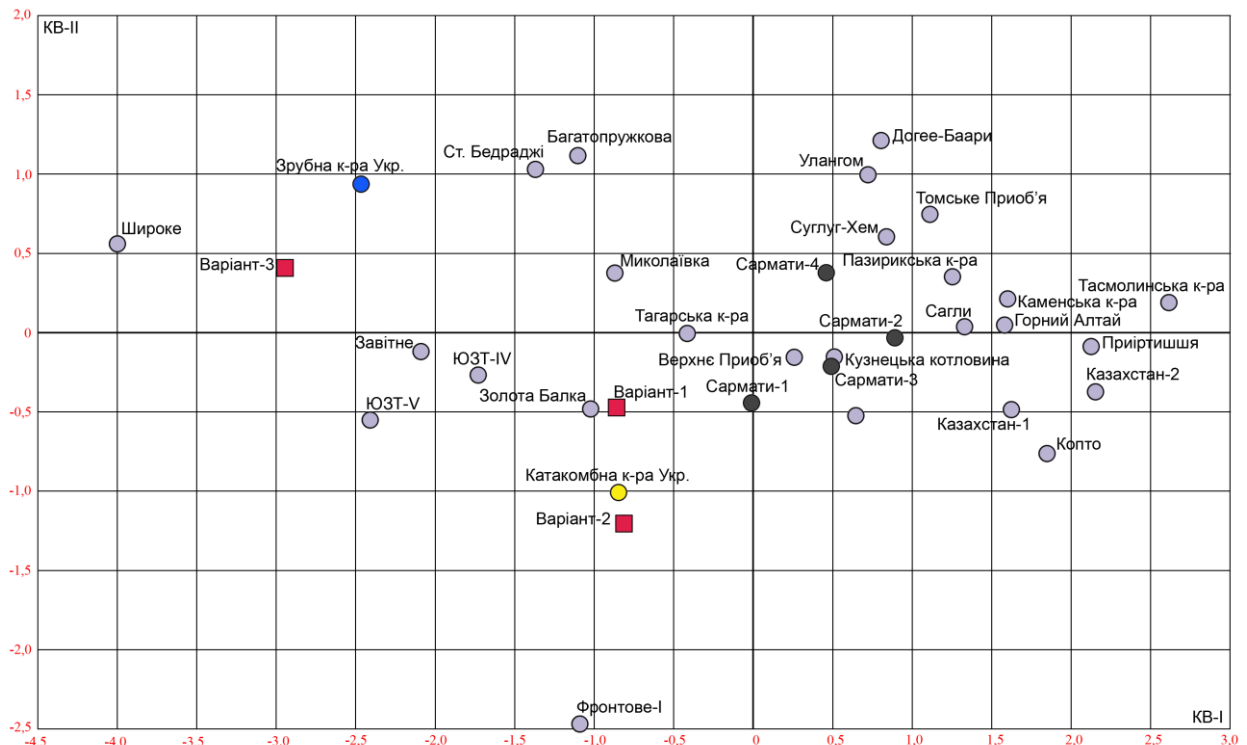

Рис. 5. Зіставлення 35 жіночих груп скіфської культури з території Євразії та трьох краніологічних варіантів методом канонічного аналізу в просторі I та II KV за 13 краніометричними ознаками та одним індексом.

Значення трьох КВ для 35 жіночих груп скіфської та діяхронних культур з території Євразії (дистанція між серіями)

№ п/п	Групи	I КВ	II КВ	III КВ
1.	Варіант 1	-0,858	-0,464	-0,231
2.	Варіант 2	-0,811	-1,197	1,740
3.	Варіант 3	-2,942	0,415	1,737
4.	с. Миколаївка з Прутсько-Дністровського межиріччя	-0,875	0,380	0,207
5.	Старі Бедражі з Прутсько-Дністровського межиріччя	-1,367	1,041	-0,514
6.	ЮЗТ-V – Пархай II	-2,407	-0,545	-0,829
7.	ЮЗТ-IV – Пархай II	-1,729	-0,264	-0,298
8.	Копто (V ст. до н. е.)	1,848	-0,758	0,543
9.	Догее-Баари (VI–IV ст. до н. е.)	0,804	1,216	0,848
10.	Сагли (скіфський час)	1,333	0,042	0,052
11.	м. Улангом	0,725	0,997	-0,256
12.	Пазирикська культура (VI–III ст. до н. е.)	1,254	0,359	0,320
13.	Тагарська культура (Південний Сибір, VII–III ст. до н. е.)	-0,416	-0,001	-0,654
14.	Фронтоне-I (Східний Крим, V–IV ст. до н. е.)	-1,085	-2,462	-1,070
15.	Сарматські поховання Нижнього Дону III–I ст. до н. е. (кургани)	-0,008	-0,439	0,175
16.	Завітне	-2,087	-0,113	0,959
17.	Пізні скіф'янки з с. Золота Балка на Нижньому Дніпрі	-1,019	-0,476	0,060
18.	Кузнєцька улоговина	0,510	-0,150	-0,561
19.	Верхнє Приоб'я	0,259	-0,150	-0,118
20.	Томське Приоб'я	1,112	0,752	-0,719
21.	Мінусинська улоговина	0,648	-0,518	0,402
22.	Саргатські поховання ранньої залізної доби з Приіртишся	2,127	-0,082	-0,083
23.	Широкинський могильник білозерської культури Херсонської обл. X–VIII ст. до н. е.	-3,996	0,564	0,244
24.	Черепи катакомбної культури	-0,844	-1,001	-0,605
25.	Носії зрубної культури	-2,463	0,946	-0,849
26.	Центральна Тувинська улоговина Суглуг-Хем (збірна)	0,839	0,608	0,404
27.	Культура багатопружкової кераміки (культурного кола Бабине)	-1,104	1,123	-0,549
28.	Західний Казахстан і Волго-Уральський регіон. VI–IV ст. до н. е.	1,620	-0,483	0,155
29.	Західний Казахстан і Волго-Уральський регіон. IV–III ст. до н. е.	2,152	-0,367	0,419
30.	Тасмолинська культура VIII–V ст. до н. е.	2,612	0,194	0,107
31.	Каменська культура	1,597	0,215	-0,148
32.	Збірна серія черепів гунно-сарматського часу з Гірського Алтаю	1,582	0,055	0,191
33.	Сарматська культура-2	0,892	-0,028	-0,062
34.	Сарматська культура-3	0,493	-0,211	0,012
35.	Сарматська культура-4	0,455	0,386	-0,213

Загалом візуально та за морфологією (крім висоти обличчя) можна спостерігати подібність краніологічного варіанта 1 до пізньоскіфської вибірки Золота Балка з Нижнього Дніпра (Рис. 5, 6), варіанта 2 – до катакомбної культури України, варіанта 3 – певною мірою до серії Широке білозерської культури [Лесков & Кравченко & Гошко, 2019] (Рис. 5, 6).

Схожі результати дав і кластерний аналіз. Перший, мезокранний краніологічний варіант жіночої частини населення вже на четвертому кроці кластеризації (з 35) знаходить аналогії до

черепів із Золотої Балки (дистанція 0,470 із 15,260). Утворився окремий кластер, до якого увійшли такі групи: Варіант-1, Золота Балка, Миколаївка-Козацька, Катакомбна культура й Тагарська культура (Рис. 6). Простежується певна подібність третього, доліхокранного краніологічного варіанта до черепів із Широкинського могильника білозерської культури X–VIII ст. до н. е. на 25-му кроці кластеризації. На певне тяжіння лісостепових скіфів до Білозерської групи (чоловіки) вказували як С. Г. Єфімова [Єфімова, 2000 : 39–44], так і О. Г. Козінцев [Козінцев, 2007 : 154].

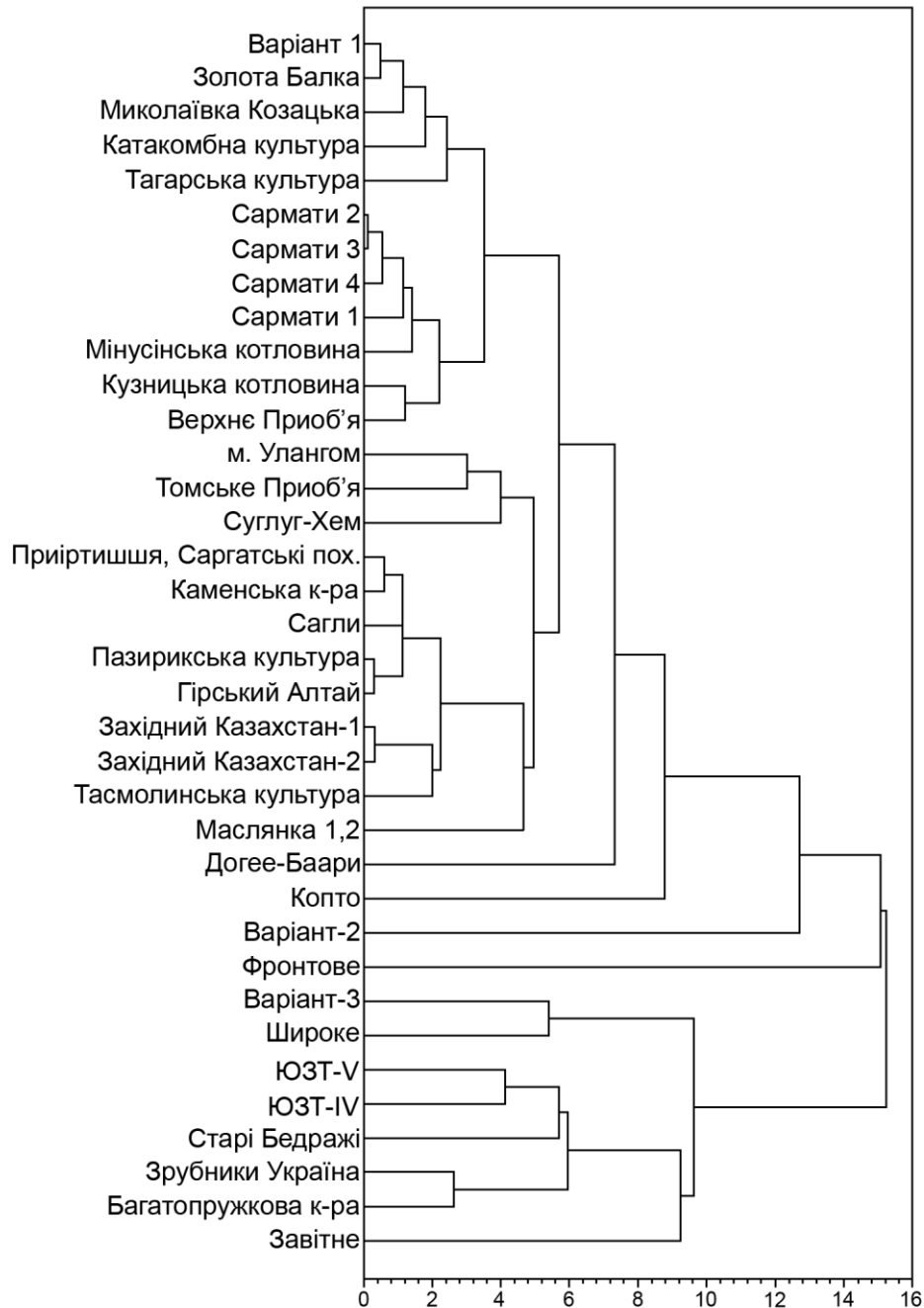

Рис. 6. Результати кластерного аналізу. Розташування 35 жіночих груп за відстанню Махаланобіса.

Проведений аналіз дає змогу зробити такі висновки:

1. За даними краніометрії жіночий череп із поховання 12 у с. Медвин характеризується брахікранною черепною коробкою та великим назомалярним кутом, отже, є зразком метисних представників популяції, але решта ознак і морфологія обличчя цілком європеоїдні.

2. За різними статистичними програмами виявлено подібність досліджуваного жіночого черепа з Медвина (лісостеп) до трьох черепів Нижньої Наддніпрянщини під шифрами

.....
257/13, 257/43, 257/21 із вибірки черепів могильника Миколаївка-Козацька в Херсонській обл. (степ) та меншою мірою до черепів під шифрами 8997, 10751 з Неаполя Скіфського в Криму.

3. За двома статистичними програмами продемонстровано, що жіночі черепи лісостепової зони України не відрізняються морфологічно від черепів степової географічної зони.

4. За даними канонічного багатовимірної аналізу виокремлено три краніологічні варіанти. Основний Варіант 1 характеризується мезокранною, помірно високою черепною коробкою. Обличчя помірно широке, ортогнатне, різко профільоване. Орбіти помірно високі, ніс середньоширокий, кут його випинання великий. Після порівняння як за канонічним, так і за кластерним аналізом виявляє подібність до пізньоскіфської серії Золота Балка з Нижнього Дніпра. Варіант 2, куди потрапляє й досліджуваний череп із Медвина, характеризується брахікранною, помірно високою черепною коробкою. Орбіти високі, ніс середній, кут його випинання великий, обличчя вузьке, мезогнатне, помірно профільоване на верхньому рівні та сильно – на середньому. Він подібний до катакомбної культури з території України. Варіант 3 характеризується доліхокранною, дуже високою черепною коробкою, середньошироким лобом і великою довжиною основи черепа. Орбіти високі, ніс середній, кут його випинання великий, обличчя вузьке, ортогнатне, різко профільоване. Він виявився подібним до вибірки білозерської культури Широке з території сучасної Херсонської обл.

5. Виявлено значну неоднорідність представниць жіноцтва скіфської культури з території лісостепу та степу України. Однією з ознак неоднорідності є виокремлені методом аналізу КВ три краніологічні варіанти.

6. Можна констатувати, що канонічний аналіз краще розподіляє черепи у просторі векторів, ніж аналіз головних компонент, на чому і наголошували В. Д. Дерябін, О. Г. Козінцев та І. Г. Широбоков.

7. За даними етнічної краніоскопії можна вважати досліджувану серію з Медвина європеїдною. Частоти підорбітного візерунку типу II на жіночих і чоловічих черепках з Медвина помірні, що вкладається в межі незважених середніх величин, характерних для південних європеїдів.

Перспективою подальших досліджень носіїв скіфської культури буде проведення внутрішньогрупового аналізу чоловіків із території України, започаткування спільних досліджень з археологами для проведення паралелі з порівняннями матеріальної культури мешканців лісостепу та степу, а також накопичення й систематизація краніологічного матеріалу.

Подяка. Висловлюємо подяку Куценко Тетяні Володимирівні, тогочасному директору музею, яка надала останки для антропологічного дослідження.

Фінансування. Автори не отримали фінансової підтримки для дослідження та публікації цієї статті.

Джерела та література:

- Berry, A. C., & Berry, R. J. (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*, 101, 361–379.
- Brothwell, D. R. (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D. (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Bružek, J. (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E. (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D. (1933). Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, 63, 19–47.
- Kozintsev, A. (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, 43/3, 213–244.
- Martin, R. (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer*

- Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende.* Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Krianiologie, Osteologie. Jena: «Gustaf Fischer», 1062 S.
- Rightmire, G. P.** (1969). On the Computation of Mahalanobis' Generalized Distance (D²). *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 1, 157–160.
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation.* Washington: «Taraxacum», 172 p.
- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532.
- Алексеев, В., & Дебеч, Г.** (1964). *Краниометрия. Методика антропологических исследований.* Москва: «Наука», 127 с.
- Алексеев, В. П.** (1962). Антропологія Салтівського могильника. Ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 2, 48–88.
- Багашёв, А. Н.** (2000). *Палеоантропология Западной Сибири. Лесостепь в эпоху раннего железа.* Новосибирск: «Наука».
- Батиева, Е. Ф.** (2011). *Население Нижнего Дона в IX в. до н. э. – IV в. н. э. (палеоантропологическое исследование).* Ростов-на-Дону: «ЮНЦ РАН».
- Бейсенов, А. З. & Исмагулова, А. О. & Китов, Е. П. & Китова, А. О.** (2015). *Население Центрального Казахстана в I тысячелетии до н. э.* Алматы: «Институт археологии им. А. Х. Маргулана».
- Великанова, М. С.** (1975). *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья.* Москва: «Наука».
- Виноградова, О. В.** (2016). Населення скіфського часу за результатами поширення гіпоплазії емалі зубів. *EMINAK. Ольвійський форум пам'яті В. В. Крапівіної*, 4 (16), 279–288.
- Газимзянов, И. Р.** (2018). Новые данные по краниологии населения Горного Алтая Гунно-Сарматского времени. *Поволжская археология*, 4 (26), 137–162.
- Громов, А. В.** (2004). Древнее население долины реки Сумбар (Юго-Западный Туркменистан). Ред. А. Г. Козинцев. *Палеоантропология, этническая антропология, этногенез.* Санкт-Петербург: «МАЭ РАН», 8–20.
- Громов, А. В. & Казарницкий, А. А. & Козинцев, А. Г.** (2017). *Ключи под фонарем, или Как не надо изучать происхождение скифов.* Б/в/д. URL: <https://www.academia.edu/31687234>
- Громов, А. В. & Селезнёва, В. И. & Учанева, Е. Н.** (2015). Антропологические материалы из могильников Суглук-Хем-I и Суглук-Хем-II (Центральная Тува). Ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: Научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2014 г.* Санкт-Петербург: «МАЭ РАН», 379–388.
- Дерябин, В. Е.** (1998). О методиках многомерного таксономического анализа в антропологии. Канонический анализ против главных компонент. *Вестник антропологии*, 4, 30–67.
- Дерябин, В. Е.** (2008). *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов.* Москва: «МГУ, биологический факультет».
- Дубова, Н. А. & Куфтерин, В. В.** (2015). *Антропология населения Южного Узбекистана эпохи поздней бронзы (по материалам некрополя Бустон-VI).* Москва: «Старый сад». («Этническая антропология Средней Азии». Вып. 4.)
- Ефимова, С. Г.** (2000). Соотношение лесостепных и степных групп населения Европейской Скифии по данным краниологии. Ред. В. И. Гуляев & В. С. Ольховский. *Скифы и сарматы в VI–III вв. до н. э.: палеоэкология, антропология и археология.* (сс. 39–44). Москва: «Ин-т археологии РАН».
- Жилыева-Круц, С. И.** (1970). Черепа из скифских погребений Керченской экспедиции 1964–1967 гг. Ред. А. М. Лесков. *Древности восточного Крыма (Предскифский период и скифы).* (сс. 180–189). Киев: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П.** (1967). *Очерки палеоантропологии Украины.* Киев: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П.** (1971). До антропології могильника біля с. Завітне в Криму. Ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 5, 111–121.
- Зиневич, Г. П. & Круц, С. І.** (1968). *Антропологічна характеристика давнього населення території України (За матеріалами експедицій 1961–1963 рр.).* Київ: «Наукова думка».
- Зиневич, Г. П. & Круц, С. І.** (1985). Антропологічні дослідження медвінських курганів ранньоскіфського періоду. *Археологія*, 52, 68–72.
- Иванов, А. В.** (2016). *Население античного Херсонеса Таврического – византийского Херсона по данным антропологии.* Севастополь: «Альбатрос».
- Китов, Е. П. & Мамедов, А. А.** (2014). *Кочевое население Западного Казахстана в раннем железном веке.* Астана: «ФИА им. А. Х. Маргулана».
- Ковпаненко, Г. Т.** (1977). Курганы скифского времени у с. Медвин. Отв. ред. А. И. Тереножкин. *Скифы и сарматы.* (сс. 40–72). Киев: «Наукова думка».
- Козак, А. Д.** (2018). Сопровождающие погребения в тризне Александропольского кургана. К антропологии скифского времени. С. В. Полин, & А. Ю. Алексеев. *Скифский царский*

- Александропольский курган IV в. до н. э. в Нижнем Поднепровье. Курганы Украины. Т. 6. (сс. 632–676). Киев, Берлин.
- Козинцев, А. Г.** (1977). *Антропологический состав и происхождение населения тагарской культуры*. Ленинград: «Наука».
- Козинцев, А. Г.** (1988). *Этническая краниоскопия: расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград: «Наука».
- Козинцев, А. Г.** (2007). Скифы северного Причерноморья: межгрупповые различия, внешние связи, происхождение. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 4 (32), 143–157.
- Козинцев, А. Г.** (2016a). Как быть, если старые статистические программы несовместимы с новыми компьютерами? URL: <https://cutt.ly/mkQfSXp>.
- Козинцев, А. Г.** (2016b). О некоторых аспектах статистического анализа в краниометрии. Отв. ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2015 году*. (сс. 381–390) Санкт-Петербург: «МАЭ РАН».
- Козинцев, А. Г. & Селезнева, В. И.** (2011). Краниометрические особенности населения Тувы эпохи железа: Черепа из могильника Саглы. Отв. ред. Ю. К. Чистов. *Радловский сборник: научные исследования и музейные проекты МАЭ РАН в 2010 г.* (сс. 217–222). Санкт-Петербург: «МАЭ РАН».
- Кондукторова, Т. С.** (1964). Населення Неаполя Скіфського за антропологічними даними. Відп. ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 3, 32–71.
- Кондукторова, Т. С.** (1971). Пізні скіфи на Нижньому Дніпрі (за антропологічними матеріалами Золотобалківського могильника). Відп. ред. І. Г. Підоплічко. *Матеріали з антропології України*, 5, 60–71.
- Кондукторова, Т. С.** (1973). *Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы*. Москва: «Наука».
- Кондукторова, Т. С.** (1979). *Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры (по материалам могильника Николаевка-Казацкое)*. Москва: «Наука».
- Круц, С. И.** (1979). К антропологии древнего населения Запорожской области. Отв. ред. Е. И. Данилова. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. (сс. 3–22). Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (1984). *Палеоантропологические исследования Степного Поднепровья (эпоха бронзы)*. Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (1997). Антропология Стеблевского могильника (к вопросу о физическом типе населения лесостепи в скифское время). Приложение 2. В: С. А. Скорый. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. (сс. 91–106). Киев: «Наукова думка».
- Круц, С. И.** (2005). Новые антропологические материалы из курганов скифской знати Северного Причерноморья. Приложение 2. Б. Н. Мозолевский & С. В. Полин. *Курганы скифского Герроса IV в. до н. э.* (сс. 459–501) Киев: «Стилос».
- Круц, С. И.** (2017). *Скифы степей Украины по антропологическим данным*. Киев – Берлин: «О. Філюк». («Курганы Украины». Т. 5.).
- Круц, С. И. & Старовойтова, Р. А.** (1979). Скелеты из курганов юга Днепропетровщины. Отв. ред. Е. И. Данилова. *Палеоантропологические материалы из могильников Украины*. (сс. 49–76). Киев: «Наукова думка».
- Левченко, Б. М.** (2006). Археологічне минуле Медвина. *Охорона культурної спадщини Київської обл.* (сс. 218–224). Київ: «Академперіодика».
- Лесков, О. М. & Кравченко, Е. А., & Гошко, Т. Ю.** (2019). *Могильник білозерської культури біля с. Широке*. Львів; Винники: «Історико-краєзнавчий музей; Майдан».
- Магомедов, Б. В. & Рудич, Т. О.** (2008). Некоторые антропологические аспекты Черняховской культуры. Ed. B. Niezabitowska-Wiśniewska. *The Turbulent Epoch New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. (сс. 249–258). Lublin.
- Мамонова, М. М.** (1980). Антропологический тип древнего населения Западной Монголии по данным палеоантропологии. Ред. И. И. Гохман. *Исследования по палеоантропологии и краниологии СССР. Сборник МАЭ*, 36. (сс. 60–74). Ленинград.
- Ніколенко, І.** (1994). *Богуславщина: Нариси з історії краю*. Богуслав: «Квадрат».
- Покас, П. М. & Назарова, Т. А. & Дяченко, В. Д.** (1988). Материалы по антропологии Акташского могильника. С. С. Бессонова & Е. П. Бунятян & Н. А. Гаврилюк. *Акташский могильник скифского времени в восточном Крыму*. (сс. 118–144). Киев: «Наукова думка».
- Потехина, И. Д. & Кислый, А. Е.** (1994). Реконструкция демографической структуры скифов лесостепной и степной зоны. Ред. С. Д. Крыжицкий. *Палеодемография скифского населения Северного Причерноморья*. (сс. 22–45). Киев.
- Рудич, Т. О.** (2020). Населення лісостепової зони України в скіфську добу. *Археологія*, 3, 40–52.
- Рыкун, М. П.** (1997). Материалы по краниологии населения северного Алтая раннего железного века (каменная культура). *Вестник археологии*, 1, 80–82.

- Рыкун, М. П.** (2005). *Палеоантропология Верхнего Приобья в эпоху раннего железа (по данным краниологии)*. Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Томск.
- Санкина, С. & Моисеев, В.** (2006). Александр Григорьевич Козинцев. *Антропологический форум*, 5, 459–462.
- Сегеда, С. П.** (2001). *Антропологічний склад українського народу. Етногенетичний аспект*. Київ: «Видавництво імені О. Теліги».
- Старовойтова, Р. А.** (1984). Костные останки людей из раскопок курганных могильников Верхнетарасовской экспедиции 1976 г. Отв. ред. С. И. Круц. *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. (с. 31–65). Киев: «Наукова думка».
- Сымонович, Э. А.** (1969). Раскопки Николаевского могильника на Нижнем Днепре. Отв. ред. Б. А. Рыбаков. *Краткие сообщения Института археологии АН СССР*, 119, 74–80.
- Томашевич, Т. В.** (1988). Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*, 80, 119–128.
- Чижишева, Т. А. & Поздняков, Д. В.** (2003). Население Западно-Сибирского ареала андроновской культурной общности по антропологическим данным. *Археология, этнография и антропология Евразии*, 3 (15), 132–148.
- Широбоков, И. Г.** (2020). О применении метода главных компонент в краниологии. *Camera praenistorika*, 1, 121–138.

Yuriy V. Dolzhenko

Institute of Archaeology of the National Academy of Sciences of Ukraine
junior researcher

Oksana V. Palchuk

historian, teacher of history and social sciences
independent researcher (Ukraine)

Craniology of Women of Scythian Culture in the Territory of Ukraine

The article describes the level of heterogeneity of female representatives of the Scythian culture from the territory of the forest-steppe and steppe Ukraine, clarifies their place among the synchronous female Scythian, Sarmatian groups and series of the Late Eneolithic, Bronze, Timber-grave culture of Eurasia, for that purpose, in particular, new craniological data have been entered into scientific circulation. Three standard techniques were used: craniometry (according to R. Martin), ethnic craniology (which was proposed by A. G. Kozintsev), and craniophenetics (according to the method of A. C. Berry, R. J. Berry, which was tested by A. A. Movsesyan). When interpreting the data, the computer programs by B. Kozintsev and A. Kozintsev were used. In general, after study of the entire array of female burials, both from steppe and forest-steppe Scythia (52 skulls) from the territory of modern Ukraine (except for Crimea), on the skulls of which 12 craniometric features and one index according to R. Martin (1, 8, 20, 9, 45, 48, 55, 54, 51, 52, 77, zm, SS:SC) were preserved, the heterogeneity of women of the Scythian culture was revealed for the forest-steppe of Ukraine. According to its morphology, the studied skull of a 30–40-year-old woman from burial 12 in the village. Medvin, Boguslavsky district, Kyiv region, dated to the 7th – 6th cent. BC belongs to the third, mesocranial, broad-faced craniological variant with a very low calvaria, which after canonical and cluster analyses reveals its similarity to the female mesocranial series of catacomb culture of Ukraine and mesocranial, broad-faced, dated by archaeologists to the 5th – 4th cent. BC. The eastern direction of relations is insignificant and is manifested by the similarity of the fourth, mesocranial (or subbrachicranic), with a high vault of craniological variant to the Sarmatian burials, dating from the 3rd – 1st cent. BC. Principal component analysis and canonical multivariate analysis did not reveal morphological differences between steppe and forest-steppe female skulls.

Key words: archaeology, craniology, craniology, discrete character, physical anthropology, craniophenetics, Scythian culture, woman.

References:

- Alekseev, V. P. & Debec, G. F.** (1964). *Kraniometrija. Metodika antropologicheskikh issledovanij [Craniometry. Methods of Anthropological Studies]*. Moskva: «Nauka», 1964. [in Russian].
- Aliksieiev, V. P.** (1962). *Antropolohiia Saltivskoho mohyl'nyka [Anthropology of Saltovsky Cemetery]*. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropolohii Ukrainy*, 2, 48–88. [in Ukrainian].
- Bagashjov, A. N.** (2000). *Paleoantropologija Zapadnoj Sibiri. Lesostep v jepohu rannego zheleza [Paleoanthropology of Western Siberia. Forest-Steppe in the Early Iron Age]*. Novosibirsk: «Nauka». [in Russian].

-
- Batieva, E. F.** (2011). *Naselenie Nizhnego Dona v IX v. do n. je. – IV v. n. je. (paleoantropologicheskoe issledovanie) [The Population of the Lower Don in the IX Century BC. – IV Century AD. (Paleoanthropological Study)]*. Rostov-na-Donu: «Izd-vo JuNC RAN». [in Russian].
- Bejsenov, A. Z. & Ismagulova, A. O. & Kitov, E. P., & Kitova, O. A.** (2015). *Naselenie Centralnogo Kazahstana v I tysjacheletii do n. je. [The Population of Central Kazakhstan in the 1st Millennium BC]*. Almaty: «Institut arheologii im. A. H. Margulana». [in Russian].
- Berry, A. C., & Berry, R. J.** (1967). Epigenetic Variation in the Human Cranium. *Journal of Anatomy*, 101, 361–379.
- Brothwell, D. R.** (1972). *Digging up Bones*. London: «Trustees of the British museum», 194 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buikstra, J., & Ubelaker, D.** (1994). Standards for Data Collection from Human Skeletal Remains. *Arkansas Archeological Survey Research Series*, 44, 206 p.
- Bružek, J.** (2002). A Method for Visual Determination of Sex, Using the Human Hip Bone. *American Journal of Physical Anthropology*, 117 (2), 157–168.
- Bružek, J., Santos, F., Dutailly, B., Murail, P., & Cunha, E.** (2017). Validation and Reliability of the Sex Estimation of the Human os coxae Using Freely Available DSP2 Software for Bioarchaeology and Forensic Anthropology. *American Journal of Physical Anthropology*, 164 (2), 440–449.
- Buxton, L. H. D., & Morant, G. D.** (1933). Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, 63, 19–47.
- Chikisheva, T. A. & Pozdnjakov, D. V.** (2003). Naselenie Zapadno-Sibirskogo areala andronovskoj kulturnoj obshhnosti po antropologicheskim dannym [The Population of the West Siberian Area of the Andronovo Cultural Community According to Anthropological Data]. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 3 (15), 132–148. [in Russian].
- Derjabin, V. E.** (1998). O metodikah mnogomernogo taksonomicheskogo analiza v antropologii. Kanonicheskij analiz protiv glavnyh komponent [On the Methods of Multidimensional Taxonomic Analysis in Anthropology. Canonical Analysis vs. Principal Components]. *Vestnik antropologii*, 4, 30–67. [in Russian].
- Derjabin, V. E.** (2008). *Kurs lekcij po mnogomernoj biometrii dlja antropologov [Course of Lectures on Multidimensional Anthropology for Anthropologists]*. Moskva: «MGU, biologicheskij fakultet». [in Russian].
- Dubova, N. A. & Kufferin, V. V.** (2015). *Antropologija naselenija Juzhnogo Uzbekistana jepohi pozdnej bronzy (po materialam nekropolja Buston-VI) [Anthropology of the Population of Southern Uzbekistan of the Late Bronze Age (Based on the Materials of the Buston-VI Necropolis)]*. Moskva: Staryj sad. («Jetnicheskaja antropologija Srednej Azii». Vyp. 4.). [in Russian].
- Efimova, S. G.** (2000). Sootnoshenie lesostepnyh i stepnyh grupp naselenija Evropejskoj Skifii po dannym kraniologii [The Ratio of Forest-Steppe and Steppe Groups of the Population of European Scythia According to Craniology]. Ed. V. I. Guljaev & V. S. Ol'hovskij. *Skify i sarmaty v VI–III vv. do n. je.: paleoekologija, antropologija i arheologija*. (pp. 39–44). Moskva: «In-t arheologii RAN». [in Russian].
- Gazimzjanov, I. R.** (2018). New Information on the Craniology of the Altai Mountains Population of the Hun-Sarmatian Period [New Data on the Craniology of the Population of Gorny Altai in the Hunno-Sarmatian Period. Volga Archeology]. *Povolzhskaja arheologija*, 4 (26), 137–162. [in Russian].
- Gromov, A. V.** (2004). Drevnee naselenie doliny reki Sumbar (Jugo-Zapadnyj Turkmenistan) [Ancient Population of the Sumbar River Valley (Southwestern Turkmenistan)]. Ed.: A. G. Kozincev. *Paleoantropologija, jetnicheskaja antropologija, jetnogenez*. (pp. 8–20). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Gromov, A. V. & Kazarnickij, & A. A. Kozincev, A. G.** (2017). *Kljuchi pod fonarem, ili Kak ne nado izuchat proishozhdenie skifov [Keys under the Lantern, or How not to Study the Origin of the Scythians]*. B/v/d. URL: <https://www.academia.edu/31687234> [in Russian].
- Gromov, A. V. & Selezņova, V. I., & Uchaneva, E. N.** (2015). Antropologicheskie materialy iz mogilnikov Sugluk-Hem-I i Sugluk-Hem-II (Centralnaja Tuva) [Anthropological Materials from the Burial Grounds Sugluk-Khem-I and Sugluk-Khem-II (Central Tuva)]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: Nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2014 g.* (pp. 379–388). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Ivanov, A. V.** (2016). *Naselenie antichnogo Hersonesa Tavricheskogo – vizantijskogo Hersona po dannym antropologii [The Population of Ancient Tauric Chersonese – Byzantine Cherson According to Anthropology Data]*. Sevastopol: «Albatros». [in Russian].

- Kitov, E. P. & Mamedov, A. A.** (2014). *Kochevoe naselenie Zapadnogo Kazakhstana v rannem zheleznom veke [Nomadic Population of Western Kazakhstan in the Early Iron Age]*. Astana: «FIA im. A. H. Margulana». [in Russian].
- Konduktorova, T. S.** (1964). Naselennia Neapolia Skifskoho za antropologichnymi danymi [Population of Naples Scythian According to Anthropological Data]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 3, 32–71. [in Ukrainian].
- Konduktorova, T. S.** (1971). Pizni skify na Nyzhnomu Dnipro (za antropologichnymi materialamy Zolotobalkivskoho mohylnya) [Late Scythians on the Lower Dnieper (According to Anthropological Materials of the Zolotobalkiv Cemetery)]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 5, 60–71. [in Ukrainian].
- Konduktorova, T. S.** (1973). *Antropologija naselenija Ukrainy mezolita, neolita i jepohi bronzы [Anthropology of the Population of Ukraine in the Mesolithic, Neolithic and Bronze Ages]*. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Konduktorova, T. S.** (1979). *Fizicheskij tip ljudej Nizhnego Prichernomor'ja na rubezhe nashej jery (po materialam mogilnika Nikolaevka-Kazackoe) [The Physical Type of the People of the Lower Dnieper Region at the Turn of Our Era (Based on the Materials of the Nikolaevka-Kazatskoye Burial ground)]*. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Kovpanenko, G. T.** (1977). Kurgany skifskogo vremeni u s. Medvin [Mounds of the Scythian Time Near the Village. Medvin]. Ed. A. I. Terenozhkin. *Skify i sarmaty*. (pp. 40–72). Kiev: «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Kozak, A. D.** (2018). Soprovozhdajushhie pogrebenija v trizne Aleksandropolskogo kurgana. K antropologii skifskogo vremeni [Accompanying Burials in the Funeral Feast of the Alexandropol Kurgan. To the Anthropology of the Scythian Time]. S. V. Polin, A. Ju. Alekseev. *Skifskij carskij Aleksandropolskij kurgan IV v. do n. je. v Nizhnem Podneprove. Kurgany Ukrainy*, vol. 6. (pp. 632–676). Kiev, Berlin. [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (1977). *Antropologicheskij sostav i proishozhdenie naselenija tagarskoj kultury [Anthropological Composition and Origin of the Population of the Tagar Culture]*. Leningrad: «Nauka». [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (1988). *Jetnicheskaja kranioskopija: rasovaja izmenchivost shvov cherepa sovremennogo cheloveka [Ethnic Craniology: Racial Variability of the Sutures of the Modern Human Skull]*. Leningrad: «Nauka». [in Russian].
- Kozintsev, A.** (1992). Ethnic Epigenetics: A New Approach. *Ethnische Epigenetik. Neue Methoden und Ergebnisse. Homo*, 43/3, 213–244.
- Kozintsev, A. G.** (2007). Skify severnogo Prichernomor'ja: mezhrupnyje razlichija, vneshnie svjazi, proishozhdenie [Scythians of the Northern Black Sea Region: Intergroup Differences, External Relations, Origin]. *Arheologija, jetnografija i antropologija Evrazii*, 4 (32), 143–157. [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (2016a). *Kak byt, esli starye statisticheskie programmy nesovmestimy s novymi komp'yuterami? [What if Old Statistical Programs are Incompatible with new Computers?]* URL: <https://cutt.ly/mkQfSXp> [in Russian].
- Kozintsev, A. G.** (2016b). O nekotoryh aspektah statisticheskogo analiza v kranimetrii [On Some Aspects of Statistical Analysis in Craniometry]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2015 godu*. (pp. 381–390). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Kozintsev, A. G. & Selezneva, V. I.** (2011). Kranimetricheskie osobennosti naselenija Tuvy jepohi zheleza: Cherepa iz mogilnika Sagly [Cranimetric Features of the Population of Tuva of the Iron Age: Skulls from the Burial Ground of Sagly]. Ed. Ju. K. Chistov. *Radlovskij sbornik: nauchnye issledovanija i muzejnye proekty MAJe RAN v 2010 g.* (pp. 217–222). Sankt-Peterburg: «MAJe RAN». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1979). K antropologii drevnego naselenija Zaporozhskoj oblasti [To the Anthropology of the Ancient Population of the Zaporozhye Region]. Ed. E. I. Danilova. *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. (pp. 3–22). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1984). *Paleoantropologicheskie issledovanija Stepnogo Podneprovja (jepoha bronzы) [Paleoanthropological studies of the Steppe Dnieper region (Bronze Age)]*. Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (1997). Antropologija Steblevskogo mogilnika (k voprosu o fizicheskom tipe naselenija lesostepi v skifskoe vremja) [Anthropology of the Steblevsky Burial Ground (on the Question of the Physical Type of the Population of the Forest-Steppe in the Scythian Time)]. Prilozhenie 2. S. A. Skoryj. *Steblev: Skifskij mogilnik v Porose*. (pp. 91–106). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (2005). Novye antropologicheskie materialy iz kurganov skifskoj znati Severnogo Prichernomor'ja [New Anthropological Materials from the Mounds of the Scythian Nobility of the Northern Black Sea Region]. Prilozhenie 2. B. N. Mozolevskij, S. V. Polin. *Kurgany skifskogo Gerrosa IV v. Do n. je.* (pp. 459–501). Kiev: «Stilos». [in Russian].
- Kruc, S. I.** (2017). *Skify stepej Ukrainy po antropologicheskim dannym [Scythians of the Steppes of*

-
Ukraine According to Anthropological Data. Kiev – Berlin: «O. Filjuk». («Kurgany Ukrainy», vol. 5.). [in Russian].
- Kruc, S. I. & Starovojtova, R. A.** (1979). Skelety iz kurganov juga Dnepropetrovshchyny [Skeletons from Mounds in the South of Dnepropetrovsk Region]. Ed. E. I. Danilova. *Paleoantropologicheskie materialy iz mogilnikov Ukrainy*. (pp. 49–76). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Leskov, O. M. & Kravchenko, E. A., & Hoshko, T. Yu.** (2019). *Mohylnyk bilozerskoj kultury bilia s. Shyroke [Cemetery of Belozersky Culture near the Village of Wide]*. Lviv; Vynnyky: «Istoryko-kraieznavchyi muzei; Maidan». [in Ukrainian].
- Levchenko, B. M.** (2006). Arkheolohichne mynule Medvyna [Archaeological Past of Medvin]. *Okhorona kulturnoi spadshchyny Kyivskoi obl.* (pp. 218–224). Kyiv: «Akadempriodyka». [in Ukrainian].
- Magomedov, B. V., & Rudich, T. O.** (2008). Nekotorye antropologicheskie aspekty Chernjahovskoj kultury [Some Anthropological Aspects of the Chernyakhov Culture]. Ed. B. Niezabitowska-Wisniewska. *The Turbulent Epoch New Materials from the Late Roman Period and the Migration Period*. (pp. 249–258). Lublin. [in Russian].
- Mamonova, M. M.** (1980). Antropologicheskij tip drevnego naselenija Zapadnoj Mongolii po dannym paleoantropologii [Anthropological Type of the Ancient Population of Western Mongolia According to Paleoanthropology Data]. Ed. I. I. Gohman. *Issledovanie po paleoantropologii i kraniologii SSSR. Sbornik MAJe*, 36. (pp. 60–74). Leningrad. [in Russian].
- Martin, R.** (1928). *Lehrbuch der Anthropologie. In systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende*. Zweite, vermehrte Auflage. Bd. 2: Kraniologie, Osteologie. Jena: «Gustaf Fischer», 1062 S.
- Nikolenko, I.** (1994). *Bohuslavshchyna: Narysy z istorii kraiu [Boguslav Region: Essays on the History of the Region]*. Bohuslav: «Kvadrat». [in Ukrainian].
- Pokas, P. M. & Nazarova, T. A. & Djachenko, V. D.** (1988). Materialy po antropologii Aktashskogo mogilnika [Materials on the Anthropology of the Aktash Burial Ground]. S. S. Bessonova, E. P. Bunjatjan, N. A. Gavriljuk. *Aktashskij mogilnik skifskogo vremeni v vostochnom Krymu*. (pp. 118–144). Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Potekhina, I. D. & Kislyy, A. Ye.** (1994). Rekonstruktsiya demograficheskoy struktury skifov lesostepnoj i stepnoj zony [Reconstruction of the Demographic Structure of the Scythians in the Forest-Steppe and Steppe Zones]. Ed. S. D. Kryzhitskiy. *Paleodemografiya skifskogo naseleniya Severnogo Prichernomor'ya*. (pp. 22–45). Kiev. [in Russian].
- Rightmire, G. P.** (1969). On the Computation of Mahalanobis' Generalized Distance (D₂). *American Journal of Physical Anthropology*, 30, 1, 157–160.
- Rudych, T. O.** (2020). Naselennya lisostepovoyi zony Ukrayiny v skifs'ku dobu [The Population of the Forest-Steppe Zone of Ukraine during the Scythian Time]. *Arkheolohiia*, 3, 40–52. [in Ukrainian].
- Rykun, M. P.** (1997). Materialy po kraniologii naselenija severnogo Altaja rannego zheleznogo veka (kamenskaja kultura) [Materials on the Craniology of the Population of the Northern Altai of the Early Iron Age (Kamenka Culture)]. *Vestnik arheologii*, 1, 80–82. [in Russian].
- Rykun, M. P.** (2005). *Paleoantropologija Verhnego Priobja v jepohu rannego zheleza (po dannym kraniologii) [Paleoanthropology of the Upper Ob Region in the Early Iron Age (According to Craniology)]*. Dissertacija na soiskanie uchenoj stepeni kandidata istoricheskikh nauk. Tomsk. [in Russian].
- Sankina, S., & Moiseev, V.** (2006). Aleksandr Grigorevich Kozincev [Alexander Grigorievich Kozintsev]. *Antropologicheskij forum*, 5, 459–462. [in Russian].
- Seheda, S. P.** (2001). *Antropologichnyi sklad ukraïnskoho narodu [Anthropological Composition of the Ukrainian People. Ethnogenetic Aspect]*. *Etnohenetychnyi aspekt*. Kyiv: «Vydavnytstvo imeni O. Telihy». [in Ukrainian].
- Shirobokov, I. G.** (2020). O primenenii metoda glavnyh komponent v kraniologii [On the Application of the Principal Components method in Craniology]. *Camera praeistorika*, 1, 121–138. [in Russian].
- Starovojtova, R. A.** (1984). Kostnye ostanki ljudej iz raskopok kurgannyh mogilnikov Verhnetarasovskoj jekspedicii 1976 g. [Bone Remains of People from the Excavations of Burial Mounds of the Upper Taras Expedition in 1976]. Ed. S. I. Kruc. *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naselenija na territorii Ukrainy*. Kiev: Naukova dumka, 31–65. [in Russian].
- Symonovich, Je. A.** (1969). Raskopki Nikolaevskogo mogilnika na Nizhnem Dnepre [Excavations of the Nikolaevsky Burial Ground on the Lower Dnieper]. Ed. B. A. Rybakov. *Kratkie soobshhenija Instituta arheologii AN SSSR*, 119, 74–80. [in Russian].
- Tomashevich, T. V.** (1988). Zakonomernosti raspredelenija chastot podglaznichnyh kanalov cherepa cheloveka [Patterns of Frequency Distribution of the Infraorbital Canals of the Human Skull]. *Voprosy arheologii*, 80, 119–128. [in Russian].
- Ubelaker, D. H.** (1989). *Human Skeletal Remains. Excavation, Analysis, Interpretation*. Washington: «Taraxacum», 172 p.

- Vallois, H. V.** (1937). La durée de la vie chez l'homme fossile. *L'Anthropologie*, 47, 499–532.
- Velikanova, M. S.** (1975). *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechja* [*Paleoanthropology of the Prut-Dniester Interfluvium*]. Moskva: «Nauka». [in Russian].
- Vynohradova, O. V.** (2016). Scythian Tribes on the Base of the Prevalence of the Enamel Hypoplasia Exploration [Scythian Population According to the Results of the Spread of Tooth Enamel Hypoplasia]. *EMINAK. Olviyskyi forum pamiati V. V. Krapivinoi*, 4 (16), 279–288. [in Ukrainian].
- Zhiljaeva-Kruc, S. I.** (1970). Cherepa iz skifskih pogrebenij Kerchenskoj jekspedicii 1964–1967 gg. [Skulls from the Scythian Burials of the Kerch Expedition 1964–1967]. Ed. A. M. Leskov. *Drevnosti vostochnogo Kryma (Predskifskij period i skify)*. (pp. 180–189). Kiev: «Naukova Dumka». [in Russian].
- Zinevich, G. P.** (1967). *Ocherki paleoantropologii Ukrainy* [*Essays on Paleoanthropology of Ukraine*]. Kiev: «Naukova dumka». [in Russian].
- Zinevych, H. P.** (1971). Do antropologii mohylnyka bilia s. Zavitne v Krymu [To the Anthropology of the Cemetery Near the Village. Testament in the Crimea]. Ed. I. H. Pidoplichko. *Materialy z antropologii Ukrainy*, 5, 111–121. [in Ukrainian].
- Zinevych, H. P. & Kruts, S. I.** (1968). *Antropologichna kharakterystyka davnoho naselennia terytorii Ukrainy (Za materialamy ekspeditsii 1961–1963 rr.)* [*Anthropological Characteristics of the Ancient Population of Ukraine (According to the Expeditions of 1961–1963)*]. Kyiv: «Naukova dumka». [in Ukrainian].
- Zinevych, H. P. & Kruts, S. I.** (1985). Antropologichni doslidzhennia medvinskykh kurhaniv rannoskifskoho periodu [Anthropological Research of Medvin Mounds of the Early Scythian Period]. *Arkheolohiia*, 52, 68–72. [in Ukrainian].

Статтю надіслано до редколегії 14.04.2022 р.

Статтю рекомендовано до друку 23.05.2022 р.